

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURAVƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Rzayev Samir Mübariz oğlu

“Azərbaycanda istehsal vasitələri bazarının təhlili: problemlər və həlli yolları”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

050409 - “Biznesin idarə edilməsi”

İxtisaslaşma:

“Biznesin təşkili və idarə edilməsi”

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., A.H.Ağarzayev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., b/m. Şükürova A.S.

“Biznesin idarə edilməsi”

kafedrasının müdiri:

i.ü.f.d., dos. Əliyev.M.Ə

BAKİ-2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

FƏSİL İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ

I. FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1.** İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasının əsasları
- 1.2.** İstehsal vasitələri bazarında iqtisadi subyektlərin əsas məqsədləri
- 1.3.** İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasının logistik aspektləri

FƏSİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARI İNFRASTRUKTURU VƏ ONUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

- 2.1.** Azərbaycanda istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun müasir vəziyyətinin təhlili
- 2.2.** İstehsal vasitələri bazarının nəqliyyat təminatının qiymətləndirilməsi

FƏSİL STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNDƏ İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 3.1.** Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun inkişaf perspektivləri
- 3.2.** Strateji yol xəritəsində istehsal vasitələri bazarının əsas prioritetləri

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkəmizdə bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etməsi və bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar respublika iqtisadiyyatının inkişafı və beynəlxalq iqtisadi sistemə sistemə daha sürətli inteqrasiya olunması üçün uyğun zəmin formalaşdırılmışdır. Postneft iqtisadi dövründə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf etməsini və ölkəmizin beynəlxalq bazarlarda mövqeyinin müəyyənləşdirilməsini, onun mövqeyinin gələcək dövrlərdə gücləndirilməsini dövlətin iqtisadi və sosial inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qeyd etmək lazımdır.

Ölkəmizdə bazar iqtisadi sisteminin uğurlu inkişafı və onun bilavasitə maddi, maliyyə, əmək və başqa iqtisadi ehtiyatlarla təmin edilmə səviyyəsindən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində də, bu cür iqtisadi ehtiyatlarla təmini istehsal vasitələri bazarının inkişafı səviyyəsindən asılıdır. Ümumilikdə, bazarın uğurlu fəaliyyəti, iqtisadi subyektlər arasında formalaşdırılan iqtisadi əlaqələrin etibarlılığı, əmtəə və maliyyə ehtiyatlarının dövriyyə sürətinin yüksəldilməsi və mübadiləyə çəkilən xərclərin səviyyəsini aşağı endirilməsi müasir iqtisadi sistemin, eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafının tələblərinə cavab verən istehsal vasitələri bazarının formalaşdırılması və inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Qeyd edilənlərin təmin edilməsi baxımından ölkə iqtisadiyyatında bazar iqtisadi prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi mexanizmin inkişafı reallaşdırılan sosial və iqtisadi islahatlar kontekstində istehsal vasitələri bazarının inkişafını sürətləndirir. İqtisadiyyat əsas sektorlarının inkişafı, eləcə də istehsal vasitələri bazarının inkişafı ölkə prezidentinin sərəncamı ilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorlarını əhatə edən Strateji Yol Xəritələri” təsdiq edilmişdir. Strateji Yol Xəritələrində iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə inkişaf prioritetləri müəyyən edilmişdir. İstehsal vasitələri bazarının inkişafı üçün iqtisadi subyektlərə logistik xidmətlərin göstərilməsi, ümumilikdə logistik mərkəzlərin yaradılması zəruri haldır. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin qəbul edilməsi də bunun inkişafına çox mühüm dəstək verir.

Ümumilikdə bazar iqtisadi sisteminin, eləcə də istehsal vasitələri bazarının davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zəruri məsələ olmaqla respublika iqtisadiyyatının iqtisadiyyatının müasir bazar iqtisadi münasibətləri sisteminin qoyduğu tələblər əsasında formalaşdırılmasına xidmət edir. İstehsal vasitələri bazarında mövcud olan problemlərin öz həllini tapması respublika iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişaf etməsinə şərait yaratmaqla istehsal sferasında məşğul olan iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün uyğun zəmin formalaşdırır, iqtisadi subyektlərin daxili və xarici iqtisadi münasibətlər sistemini inkişaf etdirə bilər.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Ölkəmizdə, xarici dövlətlərdə bazar infrastrukturunun və onun altsistemlərini təşkil edən bazarlar üzrə çoxsaylı elmi-tədqiqat işləri aparılsa da bazar iqtisadi sisteminin tərkib hissəsi kimi istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı problemləri ilə əlaqədar yerinə yetirilən elmi-tədqiqatları sayı lazımi səviyyədə deyildir.

Ümumiyyətlə göstərmək lazımdır ki, istehsal vasitələri bazarının tədqiq edilməsi istiqamətində öz həllini tapmamış problemlər kifayət qədərdir. Qeyd edilən problemlər sırasına istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərini, onun logistik təminatı məsələlərini, postneft iqtisadi dövrünün tələbləri nöqteyi-nəzərindən bu bazarın iqtisadiyyatının tərkib hissələrini təşkil edən elementlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini, infrastruktur təminatının iqtisadi faydalılığının dəyərləndirilməsi üçün elmi-metodiki yanaşmaların işlənilməsi və s. daxil etmək olar.

Bununla da qeyd etmək olar ki, problemin ölkəmizdə kifayət qədər araşdırılması, onun mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət daşıması tədqiq edilən mövzunun aktuallığını müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi respublikamızda istehsal vasitələri bazarının formalaşmasının xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla makroiqtisadi səviyyədə istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji problemlərini öyrənmək, bu sferada

tədqiqat işlərinin təhlil edilməsi və mövcud iqtisadi konyukturun kompleks tədqiq edilməsi əsasında konkret təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- bazar iqtisadi sistemində istehsal vasitələri bazarının yerini müəyyən etmək;
- istehsal vasitələri bazarına məhsulyeridilişi ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən iqtisadi infrastrukturun tərkib elementləri və həyata keçirdiyi funksiyaları aşkara çıxarmaq;
- sistemli yanaşma vasitəsi ilə istehsal vasitələri bazarına xidmət edən iqtisadi infrastrukturun inkişafı qanunauyğunluqlarını, xüsusiyyətlərini və prioritetlərini müəyyən etmək;
- istehsal vasitələri bazarının iqtisadi vasitələrlə logistik mexanizmlərlə təminatının kompleks təhlil edilməsi əsasında ölkəmizdə onun hazırkı vəziyyətini qiymətləndirmək;
- istehsal vasitələri bazarının, eləcə də logistik təminatın təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təkliflər vermək;
- istehsal vasitələri bazarının inkişafında Stateji Yol Xəritələrinin önəmini müəyyənləşdirmək;
- istehsal vasitələri bazarının əsas inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək.

Tədqiqatın predmetini və obyektini. Dissertasiya işinin predmetini bazar münasibətləri sisteminin müasir inkişaf tendensiyalarını nəzərə almaqla istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı prosesində meydana gələn iqtisadi münasibətlər mexanizmi təşkil edir.

Dissertasiya işinin obyektini isə yeni iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar iqtisadi proseslər təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı istiqamətində ölkəmizin və xarici ölkələrdə iqtisadçı alimlərinin son illərdə yerinə yetirdikləri tədqiqat işlərinin əsas prinsipləri və

nəticələri, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafına dair qəbul edilən qanun və Dövlət Proqramları, Ölkə Prezidentinin Sərəncam və Fərmanları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Nazirlər Kabinetinin qərarları, hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Son illərdə ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarının mövcud vəziyyəti və inkişaf tendensiyalarını özündə birləşdirən statistik materialların təhlil edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanun və qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik və analitik materialları, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Rabitə Nəqliyyat və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun” statistik və hesabat materialları, internet saytları və sair məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi yeni iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələri bazarının prioritet inkişaf istiqamətlərinin təhlil edilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan dissertasiya işinin elmi yeniliyini aşağıdakı bəndlərdə vermək olar:

- istehsal vasitələri bazarının inkişafına xidmət edən iqtisadi infrastrukturun iqtisadi münasibətlər sistemində yeri və əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir;
- istehsal vasitələri bazarının mühüm inkişaf xüsusiyyətləri və həyata keçirdiyi funksiyalar nəzərə alınmaqla postneft iqtisadi dövrü üçün əsas inkişaf istiqamətləri verilmişdir;
- postneft iqtisadi dövrünün yaratdığı vəziyyət əsasında bazarın GZİT təhlili aparılmışdır;
- Strateji Yol Xəritələrinin prioritetlərinə uyğun olaraq bazarın əsas inkişaf hədəfləri müəyyən edilmişdir;
- statistik informasiyaların tədqiqi əsasında istehsal vasitələri bazarının

inkişafı ilə əlaqədar real iqtisadi nəticələr təhlil edilmiş və mövcud inkişaf problemləri müəyyənləşdirilmişdir.

Fəsil I. İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1.İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasının əsasları

İstehsal vasitələri – sənaye fəaliyyətilə məşğul olan müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsullar olub, bazarda satılmaq və daha sonradan istehsalatda həm əmək vasitələri, eləcə də əmək predmeti kimi istifadə edilmək üçün vasitə kimi başa düşülür [4].

İstehsal vasitələri:

- əmək vasitələri və əmək predmeti kimi məhsulların sənaye istehsalı
- sənaye xarakterli xidmətlərin verilməsi istifadə edilir.

İstehsal vasitələrinin xarakterik xüsusiyyətləri:

1) istehsal vasitələri yeni məhsulların alınması üçün texniki təsir obyektinə yaxud da sonrakı satış obyektinə kimi çıxış edə bilən aralıq məhsulları özündə əks etdirir, başqa sözlə, hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətin obyektidir;

2) istehsal vasitələri aralıq istehsal üçün istehlak edilən obyektidir;

3) istehsal vasitələri – əmtəə və xidmətlər istehsal edən müəssisələri - məhsul istehsaçılarının, topdansaş ticarət müəssisələrinin, həm də pərakəndəsaş ticarəti müəssisələrinin topdansaş ticarətinin subyektləri hesab edilir;

4) istehsal vasitələri əmtəə, yəni alqı - satqı obyektinə kimi çıxış edən xammal resurslarından ibarətdir;

5) istehsal vasitələri – topdansaş ticarətinin obyektidir;

6) istehsal vasitələri – pərakəndəsaş ticarətinin obyektinə və son istehlakı təşkil edən fərdi istehlak predmetləridir;

7) mübadilə mərhələsində material resursları əmtəə axınlarından ibarət olur.

Ölkə strukturunun bazar iqtisadi sisteminə keçidi digər sosialist respublikalarında olduğu kimi ölkəmizdə də sahəvi xüsusiyyət üzrə müxtəlif bazarların: istehlak malları bazarı, əmtəə və xidmətlər bazarı, valyuta bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, torpaq bazarı, əmək bazarı, həmçinin də istehsal vasitələri bazarının formalaşmasına şərait yaratdı.

İstehsal vasitələri bazarı – istehsal vasitələrinin dövriyyəsi zamanı istehsal, istehlak və infrastruktur sferaları arasında formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemidir.

İstehsal vasitələri bazarının yaranması məsələlərini nəzərdən keçirən müxtəlif səpkili iqtisadi ədəbiyyatlarda obyektin təsvir edilməsi zamanı “sənaye təyinatlı məhsullar bazarı” yaxud da “istehsal vasitələri bazarı” məfhumundan tez-tez istifadə edilir. Sənaye təyinatlı məhsullar bazarı məfhumu başlıca olaraq marketing konsepsiyasında istifadə edilir və qoyulmuş məsələnin öyrənilməsi nöqtəyindən bu məfhumdan istifadə edilməsi düzgün deyildir. Ona görə ki, sənaye təyinatlı məhsullar bazarı bir qayda olaraq həm istehsal təyinatlı, həm də istehlak məhsulları və ərzaq məhsulları istehsal edən sənaye sahələrinin məhsullarını özündə əks etdirir [23].

İstehsal vasitələri bazarında bazar iqtisadiyyatının tələbləri nöqtəyindən sistem dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi zamanı baş verən gözləmələr və ya bazar strukturizasiyaları üzrə yerinə yetirilən tədbir planının silsiləvi xarakter daşımaması bazarın hərəkətverici qüvvələrindən tam və universal şəkildə istifadə edilməməsinə və eyni zamanda da bazar iqtisadi sisteminin tələbindən irəli gələn dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi konyuktura və investisiya mühitinə əsaslı şəkildə təsir edir. Tarixə istehsal vasitələri bazarının iqtisadi sistemin inkişafı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğuna diqqət yetirilməməsi, eləcə də bu sahəyə tələb edilən formada qiymət verilməməsi ümumilikdə bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasına və mübadilə sferasının fəaliyyətinə neqativ təsir edir [13]. Buna isə aşağıda verilmiş obyektiv amillər səbəb olmuşdur:

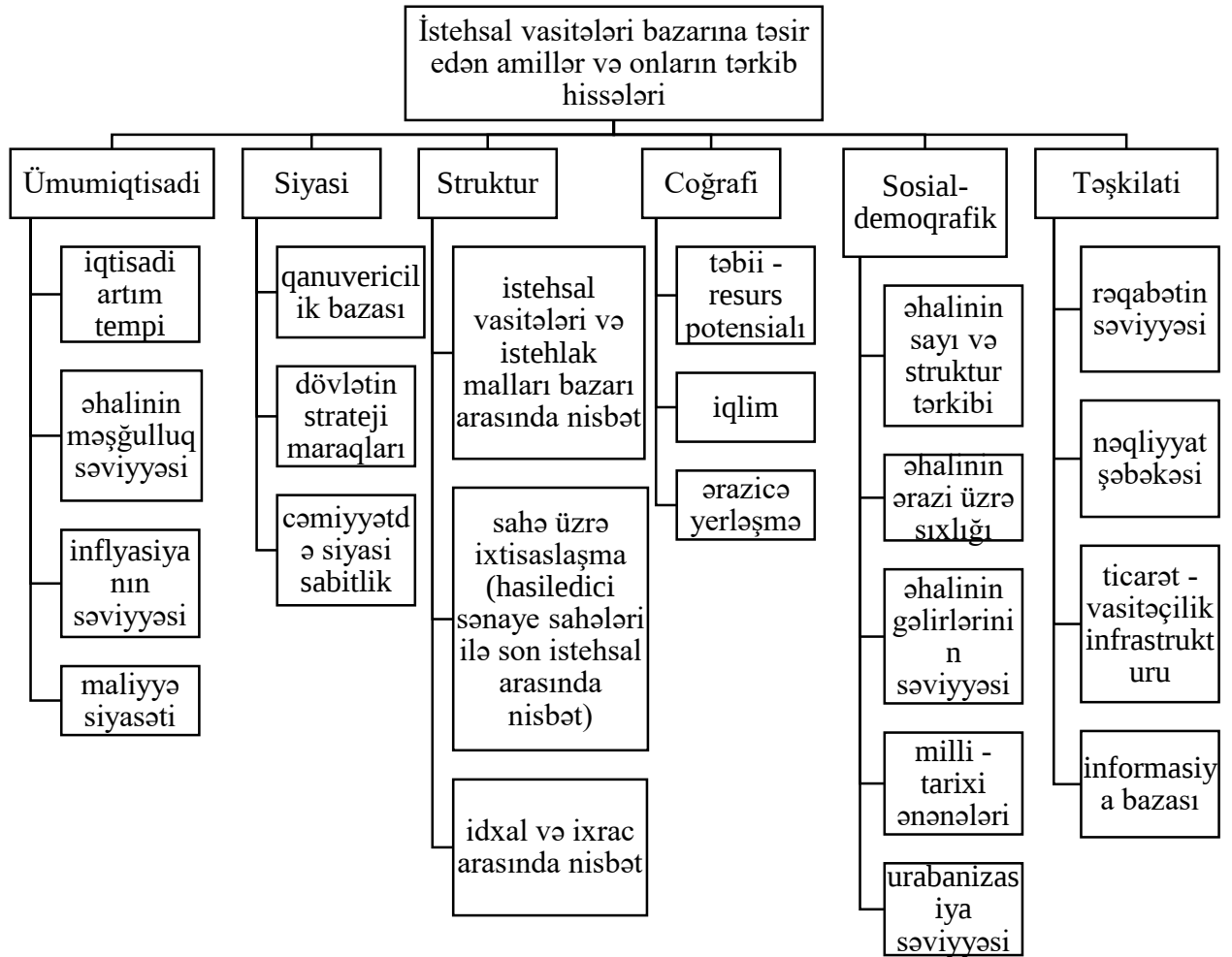
Birincisi, uzun illər istehsal vasitələrinin mübadiləsi sahəsində aparıcı mövqeyə malik olan maddi - texniki təchizat sistemi bazar iqtisadi sistemində əsaslanan iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. İstehsal vasitələri bazarına aid olunan müəssisə və firmalar özəlləşdirilərək istehsal - kommersiya fəaliyyətini yerinə yetirən ayrı-ayrı təşkilatı - hüquqi formalı sərbəst iqtisadi subyektdə

çevrildilər. Başqa sözlə, dövlət obyektlərinin ticari obyektlərinə çevrilməsi, həmçinin də özəlləşdirilməsi, təsərrüfat və hüquqi müstəqillik əldə etməsi ilə maddi - texniki təminat sistemi inzibati amirlik sistemində həyata keçirdiyi funksiyaları və missiyası, öz önəmini və aktuallığını tamamilə itirmişdi. Bu səbəblə istehsalçıların və istehlakçıların iqtisadi maraq və mənafeələrinə diqqətə ayırmadan ehtiyatların mərkəzləşmiş qaydada bölgüsü mexanizmindən fərqli olaraq tələb və təklifə, rəqabətə söykənən bazar iqtisadi sistemi məhz istehsalçısı və istehlakçısı arasında qarşılıqlı münasibətin formalaşdırılması sferasında aparıcı mövqe tutmağa başlamışdır. Daha dəqiq desək, bazar iqtisadi sisteminin bərqərar olması ilə istehsal vasitələrinin istehsalçısı və istehlakçısı arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin yeni strukturu kimi yaranan istehsal vasitələri ön plana çıxmağa başlamışdır.

İkincisi, bazar iqtisadi sistemində keçidlə əlaqədar olaraq yeni iqtisadi sistemdə qiymətin əhəmiyyəti həm istehsalçı və istehlakçının qarşılıqlı münasibətinin nəticəsi kimi, həm də iqtisadi ehtiyatlardan optimal istifadə vasitəsi kimi getdikcə artmışdır. Belə olan halda istehsal vasitələrinin qiymət nə qədər tələb və təklif arasında olan əlaqə əsasında formalaşarsa, bazarın özünümüdafiə funksiyası da bir o qədər çox olar.

Üçüncüsü, həm istehsal vasitələri bazarının, həm də ona xidmət edən infrastruktur sferalarının yaranması istehsal resurslarından optimal istifadə vasitəsinə çevrilir, istehsal vasitələrinin istehsal edilməsinə çəkilən xərcləri qiymətləndirməyə, istehsal vasitələrini milli iqtisadiyyatın sektorları və sferaları arasında optimal bölüşdürülməsinə zəmin formalaşdırır.

Dördüncüsü, həm milli, həm də beynəlxalq sistemə inteqrasiya proseslərinin artması ilə müşahidə olunan bazar iqtisadi sistemində iqtisadi fəaliyyətin əsas yer tutduğu tədavi sferasında xərclərin yüksəlməsi bazar fəaliyyətinin yeni səmərəli formasının müəyyənləşdirilməsini və xərclərin minimuma endirilməsini aktuallaşdırdı.

Qrafik 1. İstehsal vasitələri bazarının strukturu

İqtisadi ehtiyatların mərkəzləşdirilmiş qaydada bölgüsü mexanizminə söykənən inzabati amirlik sistemində istehsal vasitələrinin mübadiləsi prosesi formal xarakter daşdığı və tabeçilik prinsipinə söykəndiyi üçün sistem yuxarıda qeyd olunan funksiyaları həyata keçirmək iqtidarında deyildi. Başqa sözlə, istehsal vasitələrinin mübadiləsi prosesi direktiv planladırma prinsipi üzrə təşkil olunurdu. Qeyd olunan prinsipə əsasən iqtisadi ehtiyatların istehlakçılar arasında bölüşdürülməsi ilin əvvəlində mərkəzi bölgü orqanlarının birbaşa iştirakı ilə imzalanan icbari planlara söykənən ayrı-ayrı sifarişlərlə həyata keçirilirdi. İstehsal vasitələrinin bu cür planlı şəkildə bölüşdürülməsinin nəticəsi olaraq iqtisadi sistemin bir çox sektorunda bəzi növ istehsal vasitəsi çatışmadığı halda, digər sahəsində bu növdən olan lazımsız və həddən artıq istehsal vasitələri mövcud idi.

İstehsal vasitələrinə inzibati şəkildə qiymətlərin müəyyən edilməsi qiymətin bazar prinsipi üzrə reallaşmasına şərait yaratmırdı və onun rolunu bölüşdürmə və uçot funksiyaları ilə məhdudlaşdırırdı. İstehsal vasitələrinin mübadiləsinin ümumilikdə dövlətin nəzarəti altında olması və bölüşdürmə prosesinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə yerinə yetirilməsi istehlakçıları istehsalın resurslarla maddi - texniki təminatı ilə əlaqədar qərarların sərbəst şəkildə qəbul olunmasından, məhsulgöndərənlərin müstəqil müəyyən edilməsindən, həmçinin də istehsal amillərinin səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsindən və istehsal resurslarının alternativ istifadə imkanlarının müəyyənəndirilməsi işindən bir növ azad edirdi. Az sayda məhsul yerləşdirmə kanallarına malik olan istehsal və satış fəaliyyəti isə qeyri iqtisadi xarakter daşıyırdı. İstehsalçıları və vasitəçilər öz təsərrüfat fəaliyyətlərini reallaşdıran zaman əgər bazar iqtisadi sistemində xas cəhətlərin tətbiq olumasına şərait yaradırdırsa bu fəaliyyət müxtəlif səviyyəli icra və nəzarət orqanları tərəfindən cinayət halı kimi dəyərləndirilirdi.

İstehsal vasitələrinin mübadiləsinin bu cür təşkil edilməsi subyektiv olaraq funksional və infrastruktur nöqtəy-nəzərdən inkişaf edən bazar iqtisadi sisteminin tələblərinə tam olaraq cavab vermirdi. Həmin sahədə sistemli dəyişikliklər həyata keçirmədən bazarın tənzimləyici potensialını və enerjisini tələb edən bazar iqtisadi sistemi formalaşa bilməzdi. Başqa sözlə, istehsal vasitələrinin həm istehsal edilməsi, həm də tədavülü sahəsində bazar iqtisadiyyat sistemində aid olan elementlərin tətbiq edilməsi üçün mütləq mənada inzibati-amirlik sisteminin tələbləri nöqtəyi-nəzərindən formalaşmış istehsal vasitələri bazarında əsaslı islahatlar həyata keçirilməlidir.

Bazar iqtisadi sistemində istehsal vasitələri bazarı ümumi bazar struktura nəzərən həssas struktur hesab edilir. İstehsal vasitələri bazarı vasitəsilə iqtisadi sistemin digər sektorlarının tənzimlənməsi mexanizmi müəyyən edilir, həyata keçirəcəyi funksiya və vəzifələr və investisiya qoyuluşlarının hərəkət yönü müəyyənəndirilir. Bu səbəblə bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında

formalaşdırılan istehsal vasitələri bazarının digər bir xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, özəl müəssisələrin və kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun formalaşmasının təminatçılarından birinə çevrilir. Bazar iqtisadi münasibətlərinin və qurumların lazımi səviyyədə inkişaf etməməsini, onlar üçün hüquqi-qanunvericilik bazasının formalaşdırılmamasını nəzərə alsaq yaranan istehsal vasitələri bazarının əlaqələndirici bir bazar növü kimi çıxış etməsi obyektiv reallıqdan qaynaqlanır. Bu da ondan qaynaqlanır ki, bu bazarda xüsusi olaraq iqtisadiyyatın bir sıra problemləri və təzadları açıq şəkildə əks olunur.

İqtisadi ehtiyatların mərkəzləşdirilmiş qaydada bölüşdürmə mexanizminin bazar iqtisadi sisteminin qaydaları ilə əvəz edilməsi prosesi sistem dəyişikliyinə ilkin pilləsində sistemli və metodoloji xarakterli ciddi əngəl və problemlərlə üzləşdiyindən texniki, təşkilatı, sosial və iqtisadi nöqteyi-nəzərdən bazar münasibətlərinin formalaşdırılması üçün kifayət qədər hazırlıqlı deyildi. Bunun səbəbi, hər şeydən əvvəl, həmin dəyişiklikləri aparan islahatçılar qeyd edilən sferada hər hansı bir təcrübəsi yox idi. Onlar inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadi sisteminə keçid sahəsində bu və ya digər şəkildə əsaslandırılmış nəzəri konsepsiyanın olmaması ilə əlaqədar problemlərlə qarşılaşırdılar. Çünki, dünya təcrübəsində inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadi sisteminə keçid üzrə heç bir təcrübə yox idi. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadi münasibətləri istiqamətində formalaşdırılması məqsədilə monetarist prinsiplərdən istifadə olunması, ona əsaslanılması, beynəlxalq təcrübədən müəyyən bazar elementlərinin götürülməsi, dəyişiklik edilməsi vacib olan və əmtəə təsərrüfatında iqtisadi münasibətlərin yaranması üçün başqa yolların müəyyən edilməsini tələb edən sosial - iqtisadi gerçəkliklərlə ziddiyyət təşkil edirdi.

1.2.İstehsal vasitələri bazarında iqtisadi subyektlərin əsas məqsədləri

İstehsal vasitələri bazarının əsas funksiyalarından biri məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya qədər çatmasında olan böyük bir iqtisadi prosesi özündə

birdir. İstehsal vasitələri bazarında məhsulgöndərənlər müəyyənləşdirilir, məhsul-göndərənlərlə məhsulun çatdırılması şərtləri müəyyən edilir, müqavilələr imzalanır, sektorlar və regionlar üzrə istehsal hərəkət istiqaməti təşkil edilir, məhsulların satışını və istehlakçılara xidmətlərin göstərilməsi prosesi müəyyənləşdirilir. Belə ki, istehsal vasitələri bazarı istehsal və istehlak sferaları arasında istehsal vasitələri, onlarla bağlı olan məlumat, maliyyə və xidmət resurslarının optimal və intensiv hərəkətinin təmin olunması üçün arzu olunan tədavi üçün təşkil olunması formasıdır. Göstərmək lazımdır ki, istehsal vasitələri bazarının əmtəə bazarının bir hissəsi kimi səmərəli şəkildə fəaliyyəti yalnız bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan aşağıda göstərilən iqtisadi subyektlərin mövcudluğunu şərtləndirir:

- iqtisadi və hüquqi baxımdan sərbəst olan məhsul istehsalçıları;
- alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması və onların yerinə yetirilməsini təmin edən ixtisaslaşmış vasitəçi firmaları;
- istehsal və texniki təyinatlı məhsulların qiymətləndirməsini təşkil edən universal formada ixtisaslaşmış əmtəə birjalarını;
- məhsulların istehsalçıdan istehlakçılara çatdırılmasını həyata keçirən nəqliyyat firmaları, eləcə də anbar əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi istiqamətində peşəkar firmaları;
- pərakəndə və topdan ticarət firmalarını və s.

İqtisadi subyektlərin dövlət tərəfindən istehsal vasitələri ilə təmin edilməsinin bütün formalarının və inzibati-amirlik sisteminin aradan qaldırıldığı bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektləri və onların davranış formalarının təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı dövrdə azad fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maddi-texniki təminatı təsərrüfat üzrə əməkdaşların azad seçiminə söykənən müstəqil məhsulgöndərmə razılaşmalarının əldə olunması yolu ilə reallaşdırılır [25].

İstehsal vasitələri bazarının düzgün fəaliyyət göstərməsi, ilkin olaraq qiymət, tələb və təklifin həcmi kimi bazar elementlərinin qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır.

İstehsal vasitələrinə olan tələbi əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirmək, onun inkişaf inkişaf istiqamətlərini öncədən proqnozlaşdırmaq, bazar iqtisadiyyatı sistemində iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyətinin əsas şərtidir. Sosialist istehsal üsulunda istifadə edilən statistik və mühasibat hesabatları əsasında tələbin proqnozlaşdırılmasının sadə üsulu bazar iqtisadi mexanizminin tələbləri nöqtəyindən nəzərdən məqsədəuyğun hesab edilə bilməz. Bu şəkildə tələbin proqnozlaşdırılması iqtisadi subyektlərin ciddi marketing strukturlarına sahib olmadıqları bazar münasibətlərinin ilkin inkişaf dövrü üçün daha xarakterikdir. Belə ki, tələbin həcminə təsir göstərən mühüm amilləri və onların fəaliyyət istiqamətlərini mütləq aşkar etmək, araşdırmaq lazımdır.

İstehsal vasitələri bazarının təşəkkül tapması və davamlı inkişafı üçün aşağıda verilən bir sıra sosial-iqtisadi amillərin reallaşması tələb edilir [4]:

1. İqtisadi subyektlərin istehsal vasitələri və öz əmək qabiliyyətləri üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam vermək haqqını iqtisadi nöqtəyindən nəzərdən təmin edən, müəyyən səviyyədə inkişaf etmiş iqtisadi münasibətlərin mövcudluğu və mülkiyyətin bütün növlərinin bərabərliyi prinsipi.

2. İqtisadi subyektlərin maksimal dərəcədə müstəqil fəaliyyətinin təmin olunması. Sərbəst iqtisadi subyektlər sadəcə öz fəaliyyət sferalarını genişləndirmək və nəticədə əmtəə istehsalını yüksəltməklə bərabər, həmçinin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrinə tam cavabdehlik daşıyırlar.

3. Mülkiyyət növündən, iqtisadi fəaliyyətin forma və ölçüsündən, eləcə də asılılıq səviyyəsindən asılı olmayaraq müəssisə və firmaların iqtisadi fəaliyyətlərinə dövlət qurumlarının yüksək səviyyədə müdaxiləsinin yolverilməzliyi.

Qeyd edilən bu üç şərt iqtisadi subyektlərin azadlığını təmin etməklə bazarın iqtisadi əsasını təmin edir. Daha doğrusu, bazar münasibətlərinin tərəfləri planlı sistemdəkindən fərqli olaraq sərbəst iqtisadi subyektlərə çevrilirlər.

4. İqtisadi subyektlər kimi istehsalçılar arasında konkret zaman ərzində tələbat olan əmtəə və xidmətlərə istehlakçı sifarişlərinin keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri üzrə təmin edilməsi üçün əmtəəlik məhsul istehsalı həcmi və

məhsul növünün artırılması, onların keyfiyyətinin artırılması, habelə istehsal xərclərinin endirilməsi baxımından məşğulluğu artırabilən rəqabət mühitinin mövcud olması.

Təkmil rəqabət mühiti və onun inkişaf etməsi bazarda mübadilə prosesinə girən tərəflərin çoxsaylı olması nəticəsində təmin olunur. Məlumdur ki, bu cür vəziyyətdə iştirakçılardan ixtiyari biri bazara çıxarılan əmtəə və xidmətlərin qiymətini alış-veriş prosesində birtərəfli şəkildə və müstəqil müəyyən etmək imkanı olmur.

5. Tələb və təklif nisbətləri əsasında müstəqil qiymətkoyma imkanlarının mövcud olması. Bəzi növ əmtəə və xidmətlər sferasında qiymətlər üzərində dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın və cəmiyyətin maraqları naminə reallaşdırılır.

6. İqtisadi sistemdə süni inhisarçılığın mövcudluğuna şərait yaradılmaması. Süni inhisarçılıq adı altında bazar üzərində aparıcı mövqelərini təmin etmək və yüksək səviyyədə mənfəətə əldə etmək məqsədilə iri miqyaslı istehsalçıların ittifaq formalaşdırılması anlaşılır.

7. Yeni yaranan müəssisə və firmaların bazara çıxış imkanları yaxud da bazara sərbəst şəkildə daxil olmaları üçün iqtisadi-siyasi istiqamətdə əngəllərin olmaması.

8. İqtisadi münasibətlərin və bazar sisteminin bərqərar olması üçün hüquqi-qanunverici bazanın formalaşdırılması.

Yuxarıda qeyd edilən dörd şərtin həyata keçirilməsi rəqabətin təmin edilməsi və müxtəlif səviyyələrdə inhisarçılığın inkişafına əngəllərin formalaşdırılmasında dövlətin əhəmiyyətinə xüsusi yer verir.

9. Dövlət qurumlarının müdaxiləsi olmadan iqtisadi münasibətlərin tərəfləri arasında qarşılıqlı münasibət və fəaliyyəti formalaşdıran inkişaf etmiş strukturun mövcud olması.

10. Sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdıran müxtəlif sosial qruplarda iqtisadi həvəsləndirmələrin, başqa sözlə, onlarda həqiqi bazar təfəkkürünün yaranması.

İstehsal vasitələri bazasının yaranması və dayanıqlı təkrar istehsalı prosesinin

vacib parametri və mərhəlişi kimi bazarın ümumi mənada başa düşülməsinə şərait yaradır.

Qeyd edilənlərdən bir daha məlum olur ki, ümumi bazar iqtisadi sisteminin bir hissəsi hesab edilən istehsal vasitələri bazarı ayrı-ayrı iqtisadi quruluşların qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən mürəkkəb mexanizmdir. Hər hansı bir parametrin mövcud olmaması və fəaliyyətinin səmərəsizliyi iqtisadi sistemin inkişafına birbaşa olaraq mənfi təsir edir.

İqtisadi münasibətlərin inkişaf etməsi ilə bağlı olaraq istehsal vasitələri bazarının inkişafının nəzəri istiqamətdən əsaslandırılmasında bir sıra amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal vasitələri bazarının inkişafı prosesinə birbaşa təsir edən bütün amilləri həm xarakterinə, həm də bazara təsir səviyyəsinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, xarakterik səviyyəsinə görə amillərin təsnifləşdirilməsi bütün əmtəə bazarları üçün xasdır. Ancaq istehsal vasitələri bazarına təsir səviyyəsinə görə amillərin bu cür qruplaşdırılması bütün növ istehsal vasitələrinin xarakterik cəhətlərindən, eyni zamanda onların mübadiləsi ilə əlaqədar proseslərin xüsusiyyətlərindən, istehsal və istehlakın məkanından asılı olaraq həyata keçirilir.

İstehsal vasitələri bazarının inkişafı, bu bazarda iqtisadi subyektlərin inkişaf səviyyəsi bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu səbəbdən bazar anlayışının təhlil edilməsinə, onun yaranışının müəyyənləşdirilməsinə, hər bir ölkədə bazarın inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə ciddi mənada ehtiyac vardır. Bazar əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi məkanı olub, mübadilə prosesini həyata keçirir, əmtəənin pulu və əksinə pulu əmtəəyə çevrilməsini yerinə yetirir[21]

Göstərmək lazımdır ki, bazarın yaranması və inkişaf etməsi cəmiyyətin uzunmüddətli inkişaf tarixinin məntiqi nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu baxımdan, bazarın obyektiv zərurət kimi formalaşmasının birinci şərti, hələ keçmiş dövrlərdə baş vermiş ictimai əmək bölgüsüdür.

Bazarın meydana gəlməsinin ikinci mühüm şərti iqtisadi subyektlərin iqtisadi məxsusiyyətləridir. Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi hökmən ədalətli, başqa sözlə ekvivalent mübadiləyə şərait yaradır. İqtisadi subyektlərin ekvivalent mübadiləyə yüksək şəkildə maraq göstərmələri iqtisadi maraq və mənafehlərin məxsusiliyi - hər bir iqtisadi subyektin və ya alıcının özünəməxsus marağı sayəsində baş verir. Bu cür məxsusilik, xarakterik cəhət məhz özəl mülkiyyət bazasında formalaşır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal vasitələri üzərində əsasən özəl mülkiyyət növü mövcud olduğuna üçün istehsal prosesinin nəticəsi də birbaşa olaraq bazar iqtisadi sisteminə aiddir. Bazar iqtisadi sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün üçüncü əsas şərt azad istehsalçının mövcudluğu, başqa sözlə sərbəst iqtisadi fəaliyyətdir. Müasir dövrdə həqiqi mənada azad iqtisadi subyekt mövcud deyil, bu ondan qaynaqlanır ki, iqtisadi subyektlər əldə etdikləri gəlirin bir hissəsini dövlətə vergi olaraq ödəyir. Bu faktın subyektiv və obyektiv tərəflərini öyrənmədən nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi subyektlər nə qədər azad şəkildə fəaliyyət göstərərlərsə, onlar mükəmməl və azad bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və gücləndirilməsi üçün bir o qədər imkan əldə etmiş olurlar.

İqtisadi subyektlər öz aralarında iqtisadi münasibətləri təşkil etməklə bazarı formalaşdırırlar. Başqa sözlə desək, bazar o vaxt formalaşır ki, bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayan iqtisadi subyektlər formalaşmış olsun. Ancaq iqtisadi subyektlərin bazarı formalaşdırmasına baxmayaraq onlar bazarı idarə etmək iqtidarında deyillər. İqtisadi subyektlər sadəcə bazarın ayrı - ayrı seqmentlərinə və parametrlərinə təsir göstərmək iqtidarındadırlar.

Bazarın özünütəşkili prinsipi yalnız iqtisadi subyektlərin deyil, eləcə də əmtəə və pulun da iştirakını əks etdirir. Daha dəqiq ifadə etsək, bazarın təşkil edilməsi və fəaliyyəti üçün iqtisadi subyektlərlə bərabər, əmtəə, xidmət və pulun olması vacib amildir. Pulun bazarın özünütəşkil prosesində iştirakı aktiv, yəni subyektlərin arzularının ifadə olunması və passiv – bazarın material və maliyyə ehtiyatları ilə tam təmin edilməsi) formasında ola bilər. Əmtəə və pul bazarın

özünü təşkilində iqtisadi vasitəçi kimi obyektiv amillərdən ən zərurisi və vacibi hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar onun əsas elementləri olan tələb, təklif və qiymət kimi iqtisadi dəyişənlərsiz formalaşa və inkişaf edə bilməz. Bazarın əsas mövcudluq şərti odur ki, burada əmtəə və xidmətlərin alqı - satqısı yerinə yetirilsin, mübadilə əməliyyatları aparılsın. Daha dəqiq desək, bazar ancaq mübadilə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı inkişaf edir. Ancaq vurğulamaq lazımdır ki, mübadilə sferası istehsal sferasının təzahür formasıdır və məhz sonda onun formalaşması və fəaliyyət yönlərini müəyyən edir. Bu sadəcə istehsal prosesinin maddi nemətlər formalaşdırması ilə deyil, həm də mübadilə şərtlərini konkretləşdirməsi və müəyyən etməsi ilə bağlıdır.

Bazarın özünü təşkil və özünü idarəetmə funksiyalarının olmasına baxmayaraq onun da konkret olaraq “görmədiyi” və həll edə bilmədiyi problemlər vardır. Bu zaman iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin təşkili və rəqabət mühtinin institusional təşkil edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət idarəetmə və tənzimlənmə orqanları vasitəsilə istehsal və maliyyə resurslarına, bazarın mövcud durumuna, əmtəə və xidmətlərin qiymətinə, bazarın özünü təşkil prosesinə müdaxilə etməklə iqtisadi subyektlərin davranışına təsir edə bilər və edir. Bununla da, bazar üzərində bazarın daha düzgün təşkil edilməsi naminə reallaşdırılan qeyri-bazar tənzimlənməsi – dövlət tənzimlənməsi mövcuddur.

İstehsal vasitələri bazarında və ümumilikdə bazarda iqtisadi subyektlərin fəaliyyət məqsədi təkrar istehsal prosesinə şərait yaradacaq normal iqtisadi mühiti formalaşdırmaqdan ibarətdir. Başqa sözlə, özləri-özlərinin iqtisadi baxımdan yenilənməsi, bərpası ilə məşğuldurlar. Burada maddi nemətlər yarada bilən hər bir iqtisadi subyekt əmək bölgüsünün dərinləşməsi nəticəsində müstəqil iqtisadi vahid kimi bu məhsulları xüsusi iqtisadi maraqlar və mövcud imkanlar nöqtəyindən nəzərdən mühüm olan başqa əmtəə və xidmətlərə dəyişir, yəni mübadilə edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi subyektlər həmçinin həm tələb, həm də təklif agenti kimi rol oynayır. Bu səbəbdən də, iqtisadi hesablamalar aparan hər bir iqtisadi subyekt satış və yığım qiymətlərini nəzərə almaqla özünün tələb və təklifinin balanslaşdırılmasına nail olur. Tələb və təklifin mövcud qiymətlərlə balanslaşdırılması işinin yerinə yetirilməsi nəticəsində iqtisadi subyekt bir növ öz-özünün yenilənməsi, təkrar bərpa olunması imkanı qazanır. Sonda öz aralarında uyğunlaşdırılan fərdi tələb, təklif və qiymət əvəzinə ictimai istehsal prosesi tərəfindən təsbit və təsdiq olunan ümumi tələb, təklif və qiymət yaranır (32, səh. 354). Öz növbəsində kəmiyyətə hər bir əmtəə növü üzrə tələb və təklif yaranır və müvafiq olaraq qiymət formalaşır.

Qeyd edilənlərlə bərabər, konkret əmtəə və xidmət növü üzrə konkret iqtisadi subyektin təklifi digər subyektin bu məhsula olan tələbinə uyğunlaşdırılmalıdır. Eləcə də müvafiq bazarlara hər hansı bir əmtəə və xidmətləri çıxarmaq istəyən konkret iqtisadi subyektin təklifinin başqa əmtəə və xidmət istehsalçıları tərəfindən onun məhsuluna olan tələbinə uyğunlaşdırılması mühimdir. Ümumilikdə bütün iqtisadi subyektlərin tələb və təklifi öz aralarında uyğunlaşdırılmalıdır.

Hər bir iqtisadi subyekt fərdi təkrar istehsal elementlərini sərbəst şəkildə müəyyən edir. İctimai təkrar istehsalın parametrləri isə ümumi mübadilə - qiymətləndirmə prosesi zamanı meydana gəlir. Müxtəlif sosial qruplar və ya istehlakçılar, eləcə də ictimai institutlar tərəfindən istehsal olunan maddi nemətlərin və verilən xidmətlərin qiymətləndirilməsi bazar sisteminin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Ümumilikdə, bazarı xarakterizə edən tələb, təklif və qiymətin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi olaraq fərdi və ictimai təkrar istehsalın elementləri bir-birilə uyğunlaşdırılır, bütün bazar situasiyalarının ümumi formada balansaşdırılması və bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi baş verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir iqtisadi subyekt müəyyən azadlıqlar və imkanlar qazanır. Şübhəsizdir ki, müəyyən azadlıqlar qazanmış subyektlər bir sıra

variantların müəyyən eilməsi imkanlarına malikdir və onlar bütün bunları müəyyən sərhətlər içərisində, ən əsası isə qarşılıqlı əlaqədə yerinə yetirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi subyektlər qarşılıqlı münasibətdə olduğu zaman bir-birinə zidd maraqlarda olurlar. Bu onunla izah olunur ki, onların hər biri bazarda eyni zamanda həm alıcı, həm də satıcı rolunu ifa edirlər. Belə ki, iqtisadi subyekt bazarda satıcı kimi çıxış etdikdə az vəsait istifadə etməklə məhsullarını baha, böyük həcmdə və tez bir zamanda həyata keçirmək istəyi birinci plana keçir. Ancaq bu satıcı bazarda alıcı qismində çıxış etdikdə əvvəlki iqtisadi maraq və mənafeələr dəyişir və yeni iqtisadi mənafeə əks mövqeyə keçərək əvvəlkindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ona görə ki, stoklama və satış proseslərinin hər birisi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu isə öz növbəsində xüsusi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən bu əməliyyatların ayrı - ayrılıqda təşkil edilməsini qarşıya qoyur.

İstehsal vasitələri bazarının əsas iqtisadi subyektini hesab olunan nəqliyyat təşkilatları və agentliklər də mübadilə prosesində konkret iqtisadi maraq və mənafeələrə malikdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat xidməti bazarının əsas xarakterik cəhəti iqtisadi subyektlərin tələblərinin qarşılanması nöqtəyi-nəzərindən məhsulyeridilişi prosesinin məhz çoxvariantlı proses olmasından ibarətdir. Məhsulyeridilişi prosesində bu cür seçimlərin olması mövcud olan situasiyanı kifayət qədər çətinləşdirir və ona qeyri - müəyyənlik elementi gətirir.

İstehsal vasitələrinin mübadiləsi prosesində xüsusi iqtisadi maraqlara xidmət edən, müxtəlif iş və xidmətlər təklif edən, məkan və zaman baxımından bir-birindən ayrılmış çox saylı müxtəlif iqtisadi subyektlər iştirak edir.

1.3.İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasının logistik aspektləri

Müasir iqtisadi şəraitdə də istehsal vasitələri bazarı topdan və pərakəndə ticarəti, nəqliyyat sistemini, vasitəçilik xidmətinin göstərilməsini həyata keçirən müxtəlif növ müəssisə və təşkilatları özündə birləşdirir. Beləliklə, istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı istehsal və istehlak sferaları arasında qarşılıqlı fəaliyyət üçün səmərəli iqtisadi şəraitin yaradılmasını təmin etməklə çox mühüm bir vəzifəni yerinə yetirir. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyd edilən bu vəzifənin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi bazara məhsulyeridilişi mexanizminin əhəmiyyətli səviyyədə müasir tələblərə cavab verməsini başlıca bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Hal-hazırda mövcud olan məhsulyeridilişi sisteminin müasir tələblərə cavab verməməsinin əsas səbəbi kimi məhsulyeridilişinin çoxsaylı elementlərinin arasında logistik bərabərliyin olmaması və logistik xidmətlərin qiymətinin yüksək olması verilir [8].

Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının inkişafı ilə əlaqədar logistik konsepsiyaların tətbiq edilməsi və nəqliyyat təminatının inkişafı ilə əlaqədar problemlərin özünəməxsus xarakterik cəhətləri vardır. Bazar iqtisadi sisteminin mövcud olduğu yolu ilə inkişaf edən ölkələrin logistika sektorunda topladıqları təcrübələr və inkişaf etmiş ölkələrdə logistik konsepsiyanın inkişaf mərhələləri bir daha sübut edir ki, logistik inkişafa tələbat istehsal güclərinin və texnologiyanın inkişaf səviyyəsini, siyasi vəziyyəti, inkişaf etmiş bazar münasibətlərinin yetkinlik səviyyəsini müəyyən edə bilən bir sıra vacib şərtlərdən asılıdır. Müasir dövrdə də istehsal vasitələri bazarının logistik baxımdan təmin edilməsi imkanları və inkişaf xüsusiyyətlərinə ölkəmizdə hal-hazırda mövcud olan iqtisadi, sosial, siyasi vəziyyət, o cümlədən iqtisadi islahatların yerinə yetirilməsi mexanizmindən kənarda deyil, logistik sistemlərin tətbiq olunmasının xarakterik cəhətlərinə üstünlük verməklə iqtisadiyyatın hazırkı vəziyyəti və inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqəli formada nəzərdən keçirilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarında logistik sistemlərin tətbiqi və inkişafı istiqamətində mövcud çətinlikləri ümumi formada aşağıdakı kimi vermək

məqsədəuyğundur.

İlkin olaraq, ötən illər ərzində bazar iqtisadiyyatına adaptasiya ilə bağlı olaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında baş vermiş mürəkkəb iqtisadi şərait, eləcə də cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən sosial gərginliklər, ölkədaxili sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün prinsipcə logistik fikirlərə malik sahibkarların, rəhbərlərin, mühəndis-texniki işçilərin yetişməsinə əngəllər meydana gətirmişdir.

İkincisi, inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal vasitələri bazarının logistik təmin edilməsində başlıca mövqeyə malik mübadilə sferasının əhəmiyyəti ölkə iqtisadiyyatında lazımi səviyyədə dəyərləndirilməyib. Tarixi nöqteyi-nəzərindən ölkəmizdə mübadilə sferası inkişafı xüsusi olaraq məhsulların satışı və xidmətin təşkili baxımından istehsal sferasının inkişafından geri səviyyədədir. Son məhsulun istehlakçılara çatdırılması müddətinin uzun olması, istehlakçılara verilən müxtəlif xidmət növlərinin lazımi səviyyədə olmaması, tədavül sferasında istehlakçıların tələbini ödəməyən izafi məhsul bolluğunun mövcudluğu və iqtisadi inkişafın prosesində onun rolunun düzgün qiymət verilməməsi yaxud qiymətləndirmə prosesində baş verən maneələr və bu qəbildən olan başqa amillər mübadilə sferasında çətin vəziyyətin yaranmasını şərtləndirir.

Üçüncüsü, hal-hazırda ölkəmizdə istehsal edilən məhsulların mübadiləsi sferasında mövcud bazar strukturu və onun hər hansı bir elementinin inkişaf nöqteyi-nəzərindən beynəlxalq səviyyədə geridə qalır ki, bu da öz növbəsində əsasən aşağıdakı faktorlarla bağlıdır:

- məhsulötürücü sistemlərin qeyri-bərabər inkişafı, orta və irimiqyaslı səviyyədə topdansaş ticarətini yerinə yetirən əmtəə bazarlarının arzu olunan səviyyədə inkişaf etməməsi;

- texniki lər bazarının zəif inkişafı;

- informasiya-məlumat xidmətlərinin lazımi səviyyədə təşkil edilməməsi;

- beynəlxalq normaların tələbləri baxımından vahid nəqliyyat sisteminin yaradılması;

- hər bir nəqliyyat növü üzrə beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verə bilən nəqliyyat vasitələrinin faktiki olaraq olmaması, habelə nəqliyyat vasitələrinin fiziki və mənəvi baxımdan aşınma dərəcəsinin yüksək səviyyədə olması;

- istehsal və mübadilə sferasına xas olan anbar təsərrüfatı sisteminin maddi-texniki bazasının zəif inkişaf etməsi, məhsulları emalı və yenidən emal edən müasir texnoloji vasitələrin az olması, anbarlarda həyata keçirilən əməliyyatların mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma səviyyəsinin yüksək olmaması və s.

İstehsal vasitələrinin tədavi sferasının tərkib hissəsi kimi maddi-texniki təminat sisteminin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri idi. Bu problemin həll edilməsinə əsas metodoloji yanaşma inkişafın ümumi nəzəri əsaslarını təşkil edən dialektik-materializmin səmərəli şəkildə tətbiq edilməsindən ibarətdir. Bu zaman söhbət, birinci növbədə, daxili məsələ kimi hərəkət və özünüinkişaf prosesinin dialektik ziddiyyət məsələsindən gedir [4].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində logistik nöqteyi-nəzərdən istehsal vasitələrinin hərəkətinə yeni elmi yanaşmanı qiymətləndirmək üçün monetarizmin mahiyyətini dəqiq bilmək və aydınlaşdırmaq tələb edilir. İqtisadi məsələlərə ənənəvi yanaşma birmənalı formada istehsalın aparıcı mövqeyini təsdiqləməklə bərabər, pulun köməkçi vəzifəsini də müəyyən edir. Monetar yanaşma isə ənənəvi yanaşmaya nəzərən əks mövqedə dayanır və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, eləcə də istehsal sahələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün təminat formalaşdıran sabit maliyyə sisteminin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsinə üstünlük verir. Monetarizm elmi-texniki tərəqqinin əldə olunmuş səviyyəsini ifadə edir, iqtisadi sistemdə elmtutumlu istehsalın və yüksək texnologiyaların hökmran mövqeyini göstərir.

Monetarizm iqtisadi sistemdə istehlakın icazə verilən səviyyəsinə nail olunmanı ifadə edir və bu səbəbdən də həm istehsal vasitələrinin, həm də istehlak mallarının yeni xüsusiyyətlərinin həyata keçirilməsi hesabına istehlak artır. Bu cür inkişaf tendensiyası bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqini sürətləndirir, digər bir tərəfdən isə istehsal və son istehlakda onun nəticələrini yerinə yetirir. Eyni

zamanda, monetarizm resursların məhdud olduğunu qabarıq şəkildə ifadə edir. Daha dəqiq desək, iqtisadi seçim kəmiyyət deyil, keyfiyyət istiqamətində, iqtisadi resursları müdafiə istiqamətində həyata keçirilir.

Monetarizm nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq resursların məhdudluğu prinsipi adekvat olaraq həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi aspektdən pul vəsaitlərinin məhdudluğu prinsipini meydana çıxarır. Monetar bazar iqtisadiyyatında əmtəə məhdudluğu məsələsinin həll edilməsinə baxmayaraq, ancaq hər dəfə maliyyə resurslarının məhdudluğu problemi mövcud olur.

Maliyyə resurslarının məhdudluğu istehlakçıları sahib olduqları məhdud resurslardan rəşional şəkildə istifadə etməyə məcbur edir. Daha dəqiq desək, optimallıq prinsipini rəhbər tutulmaqla başqa – enerji, əmək, material və informasiya kimi resursların əldə edilməsi və xərclənməsində də rəşionallıq prinsipinə əməl edilməlidir. Bu iqtisadi sistemdə istehsal resurslarının idarə olunması ilə əlaqədar logistikanın strategiya və taktikasını müəyyən edir.

Bazar iqtisadi sisteminin bütün əsas problem və çətinlikləri özünü əsasən tədavül sferasında göstərir. Hər hansı bir əmtəənin istehsalı, istehsalçılar arasında mövcud rəqabətdən, pul ehtiyatlarının məhdudluğu və istehlakın rəşional xarakter daşmasından asılı olaraq bu əmtəələrin satış ilə müqayisədə kifayət qədər sadədir. Bununla bərabər, sadəcə mübadilə sferasında maliyyə resurslarının dövrliyyəsi baş verir və buna görə də mübadilə sferası qeyd olunan dövretmə vasitəsi ilə Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə mexanizminə idarəetmə təsirləri edir. Yəni, tədavül sferası bir baxımdan istehsal prosesinin tənzim edicisi kimi rol oynayır. Araşdırmalardan məlum olur ki, istehlakçı alıcının konkret tələbi məhz mübadilə sferasında özünü göstərir və tələbin idarə olunmasının bazar konsepsiyası hesab olunan marketinq əsasında istehsal prosesinin strateji istiqamətləri müəyyən edilir. Bazarın özünütənzimləmə sistemi mübadilə sferası vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə, mübadilə sferası bütün maliyyə, informasiya, əmtəə-material, əmək və nəqliyyat axınlarının sirkulyasiya etdiyi sferadır. Göstərmək lazımdır ki, tədiyə qabiliyyətli tələb qeyd edilən axın növlərinin formalaşması və fəaliyyət

göstərməsi üçün impuls verir. Maliyyə sistemi olmadan isə bu cür logistik axınlar mövcud olmur və mübadilə sferasını bir baxımdan maliyyə mühiti kimi də qələmə vermək olar. Əgər mübadilə sferasını bir sistem kimi şərh etsək, bu zaman o, özündə bazar konyukturunu, maliyyə münasibətlərini, infrastruktur və logistik axınlar kimi yarımsistemləri göstərir. Bununla bərabər makrologistik səviyyədə axınları material və institusional axınlara ayırmaq daha da məqsədəuyğundur. Birincisi növ axınlar əmtəə tipində çıxış edən material və nəqliyyat, ikinci növ axınlar isə maliyyə və informasiya axınlarını özündə birləşdirir. Belə olduqda əmtəə və maliyyə axınları geri dönüşüm xüsusiyyətinə malik olur: maliyyə axınları məhsulların əldə edilməsi və ya yerdəyişməsi mərhələsində əmtəə axınlarına, əmtəə axınları isə özlərinin hərəkətinin müəyyən mərhələlərində maliyyə axınlarına dönüşürlər.

Məlumdur ki, mübadilə sferasında istehsalçılar və istehlakçılar arasında dəyərin formaca dəyişməsi və əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısı kimi iqtisadi proseslər reallaşır. Başqa sözlə, bu proses hər şeydən əvvəl istehsal və istehlak dövrünün məkan və zaman nöqteyi-nəzərindən üst - üstə düşməməsi ilə əlaqədardır. Bu cür fərqi olması, başlıca olaraq əmtəə və xidmələrin yerdəyişməsi, emalı, saxlanması və istehsal-istehlakına hazırlanmasından asılıdır.

Dəyərin forma etibarilə dəyişməsi və əmtəələrin hərəkəti obyektiv olaraq istehsal vasitələrinin mübadiləsi sferasında bir-birilə qarşılıqlı mübasibətdə olan iki prosesi – mübadilə mərhələsinin xassəsini – əmtəə və pul dövriyyəsini meydana çıxarır. Qeyd edilən proseslərin xüsusi növünü və cəmiyyətin mövcud inkişaf pilləsində əmək bölgüsünü nəzərə alsaq pul mübadiləsi prosesinin həyata keçirilməsi maliyyə və monetar sistem vasitəsilə reallaşdırılır. İstehsal vasitələrinin alqı-satqı prosesinin həyata keçirilməsi sovet dövründə maddi-texniki təminat sistemi tərəfindən reallaşdırılırdısa, müasir bazar iqtisadi sistemində isə bazar infrastrukturunun parametrləri vasitəsilə həyata keçirilir. Əmtəə və pul tədavülü proseslərinin qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olmasına baxmayaraq onlar nisbi müstəqilliyi vardır və özlərinə xas xüsusi qanunauyğunluqlara uyğun şəkildə

inkişaf edirlər. Əmtəə və pul tədavülü proseslərinin bir-birilə əlaqələndirilməsi, davamlı xarakterə malik əmtəə-pul münasibətlərində tarazlığın təmin olunması hər hansı bir iqtisadi sistemdə iqtisadi sistemin tənzimlənməsi və idarə olunması sisteminin vacib problemi hesab olunur. Xarici və daxili amillərin təsir imkanları qeyd edilməklə bu problemin obyektiv və operativ həll edilməsi istehsal vasitələri bazarının meydana gəlməsi, davamlı inkişafı və tənzimlənməsində həlledici rol oynayır [24].

Əmtəə və pul tədavülü proseslərinin məntiqi əlaqədə olduğu bazar iqtisadi sistemində əmtəə tədavülü prosesi istehsal vasitələrinin mübadiləsi prosesinin fəaliyyət məqsədini göstərir.

Sovet dövründə mövcud olan praktika maddi-texniki təminatı eyni zamanda həm istehsal vasitələrinin əmtəə tədavülünü yerinə yetirən iqtisadi proses, eləcə də xalq təsərrüfatı sistemini vacib maddi-texniki təminat və satış sahəsi kimi müəyyən edirdi. İqtisadi proses kimi bu, müəssisə, birlik və təşkilatların istehsal ehtiyaclarının təmin edilməsi məqsədilə istehsal vasitələrinin planlı təşkil olunmuş alqı-satqı prosesi idi. Maddi-texniki təminat və satış xalq təsərrüfatı sisteminin vacib istiqaməti kimi isə planlı təşkilati quruluşa, vacib maddi bazaya və istehsal vasitələrinin istehsalı və əmtəə tədavülü prosesinin idarəolunmasında nisbi baxımdan sərbəstliyə malik idi.

Dəqiq şəkildə ifadə olunmuş funksional-məqsədli idarəetmə quruluşuna malik xalq təsərrüfatı sisteminin digər sferalarından fərqli olaraq maddi-texniki təminat sferası nisbi müstəqil hesab olunan sistemlərin cəmindən ibarət idi və əmtəə üzrə ixtisaslaşması xalq təsərrüfatı sisteminin idarəetmə quruluşunun tarixi inkişafı gedişatında müəyyən olmuşdu. Maddi-texniki təminat sistemi öz tərkibinə ümumdövlət, sahəvi və regional orqanları, eyni zamanda müxtəlif təchizat, satış və istehsal vəzifələrini həyata keçirən böyük həcmdə təşkilat və müəssisələri daxil edən xalq təsərrüfatı sisteminin planlı təşkilati quruluşunu birləşdirirdi. Bununla da, maddi-texniki təminat sistemi praktiki olaraq xalq təsərrüfatı sisteminin bütün istehsal və qeyri-istehsal sahələrini birləşdirirdi.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında vasitələri bazarının daha da dərin şəkildə inkişafını şərtləndirən həm daxili, həm də xarici faktorların hərtərəfli şəkildə müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadi sisteminin davamlı inkişafı üçün sistemə təsir göstərən xarici amillər daha da çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən istehsal vasitələri bazarının inkişafı prosesini daha da sürətləndirmək üçün mövcud sistemin iqtisadi məzmununu və mahiyyətini hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyə imkan verən əsaslandırılmış makroiqtisadi yanaşma tələb edilir. Bu baxımdan məsələlərin həlli zamanı istehsal vasitələri bazarı yalnız istehsal vasitələrinin tədarükəti və satışını reallaşdıran hər hansı bir müəssisə və təşkilatların məcmuu kimi deyil, eləcə də bazar infrastrukturunu, kompleks bazar institutları və hüquqi-qanunvericilik bazasını özündə əks etdirən mürəkkəb altsistem kimi öyrənilməlidir.

İstehsal vasitələri bazarının əsas xarakteristikası bazar iqtisadi sistemindəki mövqeyinə, oynadığı rola və funksiyaya görə müəyyən edilir. Bu bazarın konkret keyfiyyət və kəmiyyət tərəflərinin müəyyən edilməsi onun inkişaf səviyyəsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Başqa sözlə, istehsal vasitələri bazarının inkişaf səviyyəsinə ətraf mühitdə mövcud olan şərtlər və fəaliyyət göstərən qanunauyğunluqlar təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrar istehsal prosesinin əsas hissəsi kimi çıxış edən istehsal vasitələri bazarı özünün davamlı inkişafı prosesində əhatəli iqtisadi-təşkilati, institusional və başqa əlaqə və münasibətlərin təhlil edilməsini qarşıya qoyur. Daha dəqiq desək, bu inkişaf prosesinin tam olaraq başa reallaşdırılmasından ötrü maddi - texniki təminat sistemi üçün səciyyəvi olan metod və ya üsulların bazar iqtisadi sistemində təkrar istifadə məqsədilə saxlanması, bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə uyğunlaşdırılması və ya bütünlüklə istifadə olunmasından imtina edilərək yerində yenilərinin formalaşdırılması kimi qərarların qəbul olunması tələb edilir. Bu yerdə istehsal vasitələri bazarının inkişaf etməsi prinsip etibarilə bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi bir şəraitdə baş verdiyindən onun genezisi bazarın yetginliyi, müasir inkişaf mərhələsi, keyfiyyət

nöqteyi-nəzərindən onun inkişafı haqqda müəyyən yanaşmalara əsaslanmalıdır. Bu olmadan iqtisadi ehtiyatların bölüşdürülməsinin mərkəzləşdirilmiş mexanizminin dünyadakı yeni inkişaf tendensiyasına uyğunlaşması üçün konkret istiqamətin müəyyən edilməsi və azad bazar iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün bir sıra maneələr törədə bilər [22].

Bununla yanaşı vurğulamaq lazımdır ki, ölkəmizin sosial - iqtisadi mühiti, mövcud istehsal potensialı və məşğulluq vəziyyəti, eləcə də milli adət və ənənələri ilə heç bir istiqamətdə oxşarlıq təşkil etməyən xarici təcrübədən bütünlüklə istifadə edilməsi, başqa ölkələrdə tətbiq edilən iqtisadi inkişaf modelinin olduğu kimi ölkə iqtisadiyyatına tətbiq olunması məqsədmüvafiq hesab olunmur. Həmin məsələnin həll edilməsi yönündə ən düzgün və istiqamət milli iqtisadiyyatın keçmiş adət-ənənələrini və onun xarakterik xüsusiyyətlərini, dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyalarını, tarixi inkişafın ümumi inkişaf trendini nəzərə alan və bundan qaynaqlanan tələblərə adekvat şəkildə cavab verən istehsal vasitələri bazarının sosial - iqtisadi forması və strukturunun reallaşdırılmasından ibarətdir. İstehsal vasitələri bazarının inkişafı prosesində özəl mülkiyyətin təkamülü sferasında aparıcı mövqe tutan məsələlər, həmin mülkiyyət növünün iqtisadi əsaslarının gücləndirilməsi üçün yerinə yetirilən müxtəlif istiqamətdə tədbirlər, özəl mülkiyyətin bazar iqtisadi sisteminə xas olan spesifik məqamlardan azad olunması, iqtisadi həyatın ekoloji, sosial və humanitarlaşdırılması prosesinin davamlı inkişafı kimi təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sadəcə bu istiqamətdə yanaşma istehsal vasitələri bazarının inkişafına daha dəstək edə və onun davamlı, dinamik inkişafına zəmin formalaşdırır bilər.

İstehsal vasitələri bazarının inkişafı ilə bağlı olan bütün problemlərin nəzəri həlli mürəkkəb və çətin prosesdir. Nəzəri baxımdan istehsal vasitələri bazarının inkişafı prosesinə qəbul olunmayan formada azsaylı yanaşma ölkəmizdə yenidən təşəkkül tapmış bazar iqtisadi sistemində və yeni dünya düzənində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARI İNFRASTRUKTURU VƏ ONUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Azərbaycanda istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun müasir vəziyyətinin təhlili

Araşdırmalardan məlum olur ki, hal-hazırda ölkədə istehsal vasitələri bazarında nail olunan müsbət inkişaf tendensiyaları ilə eyni zamanda, bir sıra iqtisadi rayonların özünün mövcud olan istehsal resurslarından istifadə səviyyəsi bir qədər aşağı olub, texnoloji inkişafın müasir səviyyəsindən geridə qalır. Bununla yanaşı, regionlararası inkişafın müxtəlif səviyyələrdə olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Buna da əsas səbəblər kimi ölkənin müxtəlif bölgələrində istehsal sahələrinin yerləşdirilməsinin konkret olaraq, torpaq, iqlim şəraitinin xarakterik cəhətlərinin, əhalinin adət-ənənələrinin, əmək resursları və strukturunun, təsərrüfat sistemlərinin maddi-texniki vasitələri ilə təmin edilmə səviyyəsinin və bir sözlə istehsal amillərinin və istehsal vasitələrinin kifayət qədər nəzərə alınmamasıdır. Bu kimi çatışmazlıqlarla bərabər, ölkənin iqtisadi rayonları arasında disproporsional inkişafın mövcud olması, investisiya cəlb edilməsində mövcud olan bərabərsizliklər və hüquqi prinsiplərə lazımi səviyyədə əməl edilməməsi hallarını da göstərmə lazımdır. Qeyd edilən neqativ hallar bu dövr ərzində həyata keçirilən işlərə qeyri-ciddi münasibət, elmi-texniki tərəqqinin üstünlüklərinin və yüksək texnologiyaların zəif tətbiq olunması, istehsal vasitələri bazarının idarə edilməsinin, təşkil edilməsinin, infrastrukturların təminatının və xidmət sferalarının olduqca zəif inkişaf etməsi ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bütün bazarların olduğu kimi istehsal vasitələri bazarının inkişafına da şərait yaradılır. Hazırda nəqliyyat kompleksi və sənayenin inkişaf etdirilməsi ilə istehsal vasitələri bazarının inkişafına əhəmiyyətli təkanlar verilir. Aşağıdakı cədvəldə ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarının SWOT təhlili aparılmışdır.

<u>Güclü tərəflər</u>	<u>Zəif tərəflər</u>
• Bazar tədarükçülərinin mövcudluğu; • Bazar iştirakçılarının reputasiyası; • İnfrastruktura təsir imkanları; • Araşdırma və inkişafa çəkilən xərclər; • Aşağı xərclərlə yuxarı istehsal imkanları; • Kapital ehtiyatlarının mövcudluğu; • Ölkəmizdə yeni liman kompleksinin tikintisi və qonşu ölkələrlə yeni dəmir yolu əlaqələrinin qurulması; • Qanunvericiliyə müvafiq olaraq müxtəlif güzəşt mexanizmlərinin mövcudluğu.	• Struktural hərəkətsizlik; • Yüksək əməliyyat xərcləri; • Yeniliklərə zəif fokuslanma; • Özəl sektora az diqqət; • Nəqliyyat sahəsində ixtisaslı kadr potensialının azlığı; • İnnovativ fəaliyyətin azlığı.
<u>İmkankar</u>	<u>Təhlükələr</u>
• Yeni bazarların yaranmağı; • Texnoloji inkişaf;lar; • Məhsulların yüksək texnologiyalarla istehsalı; • İrimiqyaslı regional bazarlara yaxınlıq; • Nəqliyyat sektorunun inkişafına dövlət dəstəyinin olması.	• Bazar iştirakçılarının azlığı • Məhsulların təqlid edilə bilməsi • İqtisadi böhran • Xammal qiymətlərinin yüksək olması • infrastruktur layihələrinin tikilib başa çatdırılmasında ləngimələrin olması; • ətraf mühitin qorunması ilə bağlı tələblərin artması;

Cədvəl 1. Azərbaycanda istehsal vasitələri bazarının SWOT təhlili (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Təhlildən aydın olur ki, istehsal vasitələri bazarının inkişafına geniş imkanlar yaradılıb və yaradılmaqdadır. Buna misal olaraq, yeni bazarların formalaşmağını,

texnoloji inkişafı, məhsulların yüksək texnologiyalarla istehsalını, ölkəmizin irimiqyaslı regional bazarlara yaxınlığını, nəqliyyat sektorunun inkişafına dövlət dəstəyinin olmasını göstərmək olar. Ancaq təhlildə də göstərildiyi kimi, bazarın bir sıra zəif tərəfləri, bazarın inkişafına maneə olacaq real təhlükələrdə vardır. Aparılan dövlət siyasəti isə bunları minimuma endirmək istiqamətində olmalıdır.

Bazar iqtisadi sisteminin hazırkı inkişaf mərhələsində istehsal vasitələri bazarı infrastrukturunu özünün iqtisadi sistemdəki əhəmiyyəti və roluna görə öz-özünə iqtisadi inkişafı təmin edən zəruri resurs potensialından biri kimi qeyd edilir. Bu infrastrukturdan istifadə səviyyəsi və dərəcəsinə görə aşağıdakı bir sıra üstün cəhətlərə malikdir [25]:

- maddi istehsal sferasında tsiklik hərəkətlərə istehsal vasitələri bazarı infrastrukturunu olduqca stabilləşdirici təsir edir və bununla da iqtisadi enmə dövründə bu bazarın məhsullarına olan tələbatı qoruyub saxlayır;
- istehsal vasitələri infrastrukturunun sürətli inkişafı, texnologiyalar və avadanlıqlar, həmçinin tikinti xidməti komplekslərinə olan yüksək tələblə bağlı olaraq ayrı-ayrı sənaye sferalarına, xüsusilə də maşınqayırma kompleksinin inkişafına stimullaşdırıcı təsirlər edir;
- istehsal vasitələri bazarının inkişafı məhsullara olan tələbi artırmaqla yüksək multiplikator effekti formalaşdırır.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində istehsal vasitələrinin mövcud inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirən ən vacib göstərici ümumilikdə ölkə miqyasında funksional altsistem kimi infrastruktur kompleksinin yaranması və inkişaf etməsi hesab edilir. Digər bir deyişlə, əmtəə bazarının inkişafına xidmət edən istehsal vasitələri infrastrukturunu məhsulyeridilişi prosesinin təşkil edilməsi nöqtəyindən bütүн vacib funksiyaların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan institusional, maddi və qeyri-maddi elementləri özündə əks etdirən mürəkkəb bir model kimi nəzərdən keçirilir.

İstehsal vasitələri infrastrukturunun daxili quruluşunun müəyyən edilməsi həm ölkə, həm də beynəlxalq səviyyədə iqtisadiyyat elmi üçün hər zama aktiv

müzakirə predmeti olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal vasitələri infrastrukturunu istehsal və tədavül sahəsində əmək, material və maliyyə resurslarının normal, maneəsiz hərəkəti üçün mühüm olan şəraiti təmin etməyə fokuslandığı üçün onun tərkibinə istehsal vasitələrinin inkişaf səviyyəsi, ölkənin siyasi sabitlik səviyyəsi, dövlətin demokratik inkişaf etmiş qurumları, və s. bu kimi müxtəlif faktorlar təsir edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə istehsal vasitələri bazarının inkişafını daha dəqiq şəkildə tədqiq etmək üçün sənayenin ümumilikdə inkişafını, sənaye istehsal fondlarının mövcud vəziyyətini, kənd təsərrüfatının texnoloji vadanlıqlarla təminatını, əkinə yararlı torpaq sahələrinin hazır ki durumunu nəzərdən keçirmək çox mühüm məsələdir.

Ölkəmizin müstəqillik qazanması və bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq 1997-ci ildən başlayaraq sənaye istehsalında və sənayenin zəruri istehsal vasitələri ilə təmin olunmasında artımlar müşahidə olunmuşdur. Müstəqillik dövründə əsasən sənayenin inkişafında başlıca olaraq neft-qaz sektoruna cəlb olunan xarici investisiya qoyuluşları çox vacib əhəmiyyət kəsb etmiş, bu sektorun inkişafı birbaşa və dolaylı şəkildə sənayenin digər sferalarında yenidən inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Bu dövr ərzində həmçinin sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi aparılmış, bununla da daha liberal istehsal vasitələri bazarının və bazar iqtisadiyyatı institutlarının formalaşması və inkişafının təməli qoyulmuşdur. 2004-cü ildən ölkəmizdə sənayeləşmə templəri artmış, sənayenin regional strukturunun inkişaf etdirilməsi əsas inkişaf istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş, sənaye istehsalı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən enerji təminatı məsələlərinin həll edilməsi yönündə məqsədyönlü tədbirlər yerinə yetirilmiş, ölkə elektrik enerjisi və təbii qaz idxalçısından ixracatçıya çevrilmiş, sənayenin istehsal vasitələri infrastrukturunu ilə təminatı nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Keçən illər ərzində infrastruktur layihələri ilə bərabər, dövlət investisiyaları müəyyən istehsal təyinatlı layihələrə istiqamətləndirilmiş, ölkədə münbit investisiya mühiti formalaşdırılmış, xüsusi

bölmə tərəfindən icra olunan investisiya layihələrinin güzəştli şərtlərlə dövlətin maliyyə resursları təmin olunması və ehtiyac yaranarsa dövlətin bu layihələrdə bilavasitə iştirakı təmin olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, sənayenin sahələrinin dinamik şəkildə inkişaf etməsi üçün bu sahələrin istehsal vasitələri ilə təmin olunması müstəsna əhəmiyyətə sahibdir. Bunun əsas göstəricilərinə sənaye-istehsal fondlarının mövcudluğunu misal göstərmək olar ki, son illərdə bu göstəricinin inkişaf dinamikasını aşağıdakı statistik cədvəl vasitəsilə öyrənmək olar.

Əsas sənaye-istehsal fondlarının mövcudluğu ilin sonuna milyon manat

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Sənaye - cəmi	18225	21029	28467	30660	34789	37165	41952	46769	53529	61809	71979	84744
Mədəncıxarma sənayesi	13098	15652	22466	24154	25764	27848	30626	34171	38527	44420	51743	61349
Emal sənayesi	3126	3244	3498	3778	4141	4791	5174	5623	5977	7352	7710	8082
Elektrik enerjisi qaz və buxar istehsalı bölüşdürülməsi və təchizatı	1501	1626	1957	2119	4229	3585	5159	5944	7496	8214	10578	11871
Su təchizatı tullantıların təmizlənməsi və emalı	500,2	507,3	546,2	608,7	654,3	940,6	992,7	1031	1529	1823	1948	3442

www.stat.gov.az

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi ümumilikdə son onillikdə sənaye istehsal fondlarının mütləq həcmi 4,6 dəfə artaraq 84744 milyon manata çatmışdır və bu göstəriciyə sənaye sferasında qəbul edilmiş dövlət proqramları və sektorda hasilat sənayesinə olan ciddi tələblə nail olunmuşdur. Göstərmək lazımdır ki, sənaye-istehsal fondlarının mövcudluğunda ən çox pay hasilat - mədəncıxarma sənayesinin payına düşür ki, bu da ümumi göstəricinin 72,4 faizini təşkil edir. Mədəncıxarma sənayesində 2005-2016-cı illərdə sənaye istehsal fondlarının artımı 78,6 faiz, emal sənayesində 61,3 faiz, elektrik enerjisi sahəsində 87,4 faiz, su təchizatı sahəsində 85,5 faiz həcmində olmuşdur.

Ümumilikdə ölkəmizdə reallaşdırılan uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsində sənaye sahələrinin inkişafı prosesi daha da intensivləşmişdir. Neft strategiyasının

uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəyə pul gəlirlərinin daxil olması ölkənin dayanıqlı maliyyə ehtiyatlarının yaranmasına və bu maliyyə resursları ilə də sənaye sahələrini potensialından səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə zəmin formalaşdırmış, bu da öz növbəsində sənayeni təchiz edən istehsal vasitələrinin inkişafına təkan vermişdir. Bunun da nəticəsində son illərdə cəmi sənaye istehsalı 2,8 dəfə, o cümlədən bunun tərkibində tikinti materiallarının istehsalında 2,6 dəfə, elektrik avadanlıqlarının emalında 2,2 dəfə, metallurgiya sənayesində 2,1 dəfə, geyim istehsalında isə 2,4 dəfə artım müşahidə edilmişdir.

6 dekabr 2016-cı ildə ölkəmizdə “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” qəbul olunmuşdur ki, bu da ağır sənaye və maşınqayırmanın qarşıdakı qısa, orta və uzunmüddətli dövrdə diqqəti artırır, başqa sözlə qarşıdakı dövr ərzində istehsal vasitələri bazarının inkişafının prioritet istiqamətlərdən birinə çevirir. Ölkə iqtisadiyyatında xüsusi yerə malik olan ağır sənaye və maşınqayırma sahəsi, 2015-ci ilin statistik informasiyalarına görə, 1,16 milyard manatlıq istehsal miqyasına malik 258-dən artıq iqtisadi subyektindən ibarət olmuşdur ki, bu sektorda 21,1 min əhali məşğuldur. Ölkəmizdə neft maşınqayırması məhsullarının əksər hissəsi “Azneftkimyamaş” ASC-nin tərkib hissəsi olan müəssisələrdə istehsal edilir. “Azneftkimyamaş” ASC 100-ə yaxın çeşiddə və 600-dən çox ölçüdə və növdə maşın və avadanlıqlar, alətlər və ehtiyat hissələri istehsal edir. Kompleksin tərkibinə 4 elmi tədqiqat institutu və 9 zavod daxildir [3].

Ölkəmizdə ağır sənaye və maşınqayırma sferasının gələcək dövrdə də inkişafı

üçün əlverişli inkişaf şəraiti vardır. İxtisaslı əmək resursları, daim yenilənən və təkmilləşən infrastruktur, işləyən institutlar və inkişaf edən investisiya mühiti sektorunun gələcək inkişafının əsas təminatıdır ki, bu sektorun daim inkişaf etməsi istehsal vasitələri bazarının gələcəkdəki inkişafına şərait yaradır . Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün 2016-cı ildə qəbul olunmuş

sənədlər və həyata keçirilmiş tədbirlər sənaye sferasına investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə, maşınqayırma, metallurgiya, kimya sənayesi sferalarına investisiya edərək yeni istehsal obyektləri yaradan hüquqi və fiziki şəxslər geniş gömrük və vergi güzəştlərindən yararlanırlar. Qeyd edilən tədbirlər sistemi ölkəmizin istehsal vasitələri bazarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

Postneft dövrünü yaşayan Azərbaycan iqtisadiyyatında sənaye sahələrinin iqtisadi vəziyyətini ümumi formada aşağıdakı punktlarla vermək olar:

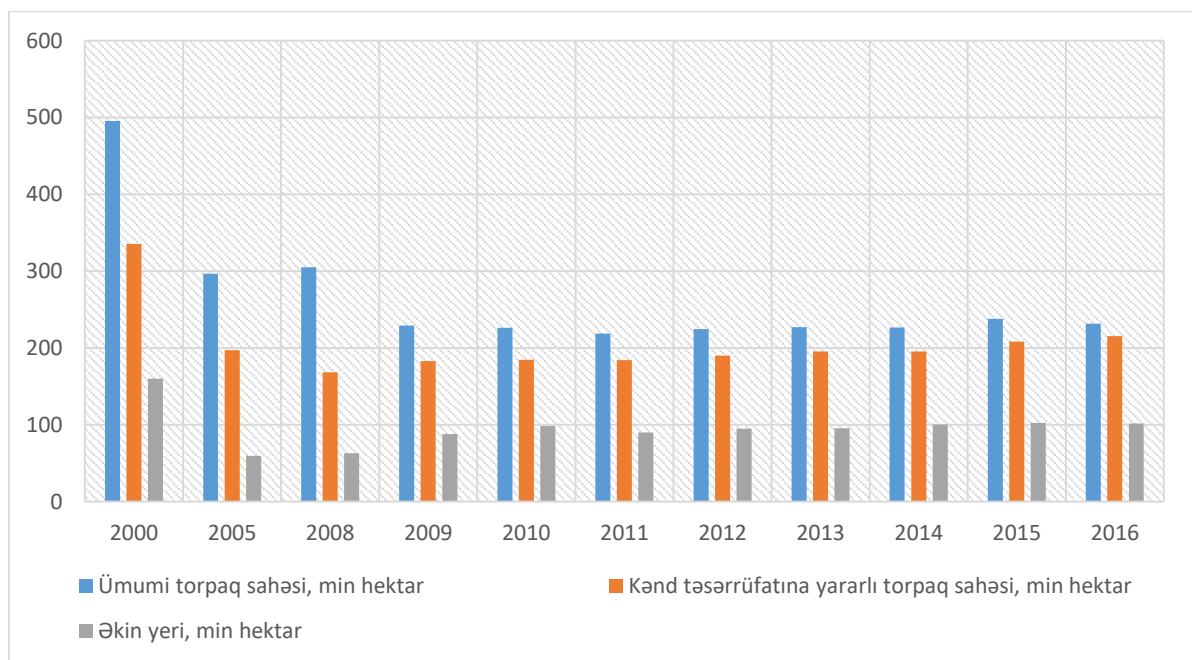
- dünya bazarlarında neftin qiymətinin 4 dəfəyə yaxın düşməsi neft iqtisadiyyatından postneft iqtisadiyyatına keçid və bunun əmələ gətirdiyi xarakterik xüsusiyyətlər;
- müxtəli sahələrdə böhran hallarının baş verməsindən asılı olmayaraq ölkə iqtisadiyyatının iqtisadiyyatın güclü sənaye bazasının mövcud olması.

Postneft iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq yeni iqtisadi sistemin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi başlıca olaraq ölkədə düzgün, düşünülmüş və optimal infrastruktur siyasətinin reallaşdırılmasını qarşıya qoyur. Məhz bu səbəbdən də postneft iqtisadiyyatına keçidin ən mühüm və mürəkkəb problemlərindən biri də istehsal vasitələri bazarı infrastrukturunun ardıcıl və səmərəli şəkildə inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. 2016-cı il ərzində ümumi ölkə miqyasında bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlər reallaşdırılmış olsada, ümumilikdə iqtisadi sistemin strukturunda bir sıra dəyişikliklər aparılmalıdır.

İstehsal vasitələri bazarının inkişafı baxımından zəruri əhəmiyyət kəsb edən faktorlardan biri kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin, istehsal resurslarından istifadənin hazırkı vəziyyəti və inkişaf tendensiyalarıdır. Ölkəmizdə həyata keçirilən torpaq islahatı şəraitində kənd təsərrüfatı sektoru üçün yeni torpaq sahələrinin istifadəyə cəlb olunması və daima əkilib-becərilən torpaq sahələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, eləcə də əkinçilik mədəniyyətini artırmaqla torpaq fondlarından optimal istifadə edilməsi ölkənin aqrar-ərzaq kompleksi qarşısında

dayanan əsas öhdəliklərdəndir. Ölkəmiz mürəkkəb təbii-iqlim şəraitinə və relyefə sahib olan, suvarma əkinçiliyi inkişaf etdiyi ölkələrdəndir. Bu onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalı əsasən suvarılan torpaq sahələrində cəmlənmişdir. Ölkənin ümumi torpaq sahəsi 8641,5 min hektar olsa da, coğrafi vəziyyət və müharibə şəraiti bunun hamısından istifadəyə şərait yaratmır. Belə ki, ölkənin ümumi torpaq sahəsinin təxminən 55 faizlik bir hissəsi kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunur. Kənd təsərrüfatı üçün istifadəyə yararlı torpaqların strukturuna əkinə yararlı olan sahə, dincə qoyulmuş torpaqlar, əkin, örüşlər, biçənək, çoxillik əkmələr və meşəliklər daxildir.

Aşağıdakı diaqramda ölkəmizin ümumi torpaq sahəsinin, kənd təsərrüfatı üçün istifadəyə yararlı torpaqların, əkin yerinin artıb-azalma dinamikası, bir birinə olan nisbəti verilmişdir

Qrafik 2. İstehsal vasitəsi kimi torpaq sahələrinin vəziyyəti. www.stat.gov.az

2000-ci ilə qədər ümumi əkin sahələrində azalma olsa da, kənd təsərrüfatı sahəsində xüsusi bölmənin inkişafı və ekstensiv inkişaf hesabına 2000-ci ildən başlayaraq əkin sahələri mütəmadi olaraq artırılmış, bunun nəticəsində də 2015-ci ildə ümumi əkin sahəsini 1990-cı illə müqayisə etdikdə 8,5 faiz artım müşahidə olunmuşdur.

Diaqramdan məlum olur ki, 2000-2008-ci illərdə torpaq sahəsində azalma müşahidə olunmuşdur ki, bu da ölkədə diqqətin daha çox sənaye sferasına ayrılması ilə əlaqədar olmuşdur. 2009-2016 – cı illərdə isə bu rəqəmlər çox da dəyişməmişdir. Belə ki, 2016-cı ümumi torpaq sahəsi 231,8 min hektar, kənd təsərrüfatı üçün istifadəyə yararlı torpaqlar 215,5 min hektar, əkin yeri isə 101,7 min hektar olmuşdur. Lakin dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi, ölkəmizin postneft dövrü yaşaması Azərbaycanın güclü potensialı olduğu aqrar sektoru inkişafını ön plana çıxarır ki, kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrinin istifadəyə cəlb olunmasına gətirib çıxarır. Əkin sahələrinin özünün artması bir istehsal amili kimi torpağın istifadəsini artırır ki, bu da özlüyündə istehsal vasitələri bazarının inkişafı deməkdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi informasiyaya görə, ölkəmizin 8,64 milyon hektar olan ümumi ərazisinin 55 faizi, başqa sözlə 74 milyon hektarı kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələridir. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrinin təqribi 1,8 milyon hektarı əkin sahələridir ki, bunun da 181,5 min hektarı düşmənlə işğal altındadır. Son dövrlərdə əhəmiyyətli dövlət dəstəyi və həyata keçirilən sistemli tədbirlər hesabına kənd təsərrüfatı istehsalçılarının müvafiq texnika və avadanlıqlarla təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində köklü irəliləyişə nail olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatı sektorunun texnika, maşın və avadanlıqlarla təchiz edilməsi istehsal vasitələri bazarının əsas inkişaf göstəricilərindəndir. 2005-2015-ci illər ərzində "Aqrolizing" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən 7265 ədəd traktor, 1869 ədəd taxılıqan kombayn və 14507 ədəd başqa kənd təsərrüfatı texnikası satın alınmışdır. Həmin dövr müddətində bütövlükdə 18090 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası 10644 fiziki və hüquqi şəxsə lizinqə verilmiş yaxud lizinq yolu ilə satılmışdır ki, buraya da 6305 ədəd traktor, 723 ədəd taxılıqan kombayn və 11062 ədəd digər kənd təsərrüfatı texnikası daxildir. Göstərmək lazımdır ki, yeni alınan maşın və avadanlıqlar say etibarilə artsa da, istifadə müddəti bitən texnikaların yeniləri ilə əvəzlənməsinə ehtiyac duyulur.

Ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarı infrastrukturunun müasir vəziyyətini təhlil etdikdə bazarın aşağıdakı qrup xüsusiyyətləri meydana çıxır:

- istehsal vasitələri bazarı infrastrukturunun yaranması və inkişafını təmin edən normativ-hüquqi qanunvericilik bazası bazar iqtisadiyyatı sisteminin şərtlərinə tam şəkildə cavab vermir və bir sıra qərb ölkələri müqayisə etdikdə aşağı səviyyədədir;

- xüsusi və qarışıq mülkiyyətə söykənən bazar infrastrukturunu institutlarının formalaşması və inkişaf etməsi hal-hazırda ölkəmizdə stabil xüsusiyyətə malik deyildir;

- bazarda məhsulyeridilişinin mövcud olan təşkil xüsusiyyəti nöqtəy-nəzərindən bazarın tələblərinə tam şəkildə cavab vermir və istehsal vasitələrinin mobilliyini və sürətini kifayət dərəcədə təmin edə bilmir;

- liberal ticarət əlaqələrinin inkişafına və rəqabətə davamlı iqtisadi mühitin inkişafına maneələr törədən iqtisadi münasibətlər sistemi hələ də vardır;

- ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarı infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi nöqtəy-nəzərindən inkişaf etmiş ölkələrin bazarları müqayisədə aşağı səviyyədədir;

- müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir sıra iqtisadi islahatlarının həyata keçirilməsi daha da sürətləndirilməlidir və s.

Həyata keçirilən təhlildən məlum olur ki, istehsal vasitələri bazarının infrastruktur təminatında qeyd edilən çatışmazlıqların həll edilməsi və onun bazar iqtisadi sisteminin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir:

- iqtisadiyyata məhsulyeridilişinə şərait yaradan obyektlər şəbəkəsinin formalaşdırılması;

- müasir dünya standartlarına cavab verən qablaşdırıcı məhsulların formalaşdırılması və tətbiq edilməsi hesabına məhsulların rəqabətə davamlılığının artırılması;

- logistik sistemlərin və nəqliyyat mərkəzlərin müasir tələblərə uyğun

inkişaf etdirilməsi, məhsul ünvana çatdırılmasına qədər kompleks xidmətin göstərilməsi;

- infrastruktur müəssisələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi əsasında ölkə daxilində və ölkə xaricində müxtəlif bazarlarda məhsulyeridilişinin ən səmərəli formada təşkilə nail olmaq üçün vasitəçi mərkəzlərin formalaşdırılması;

- topdan və pərakəndə ticarətin səmərəliliyini, məhsulların minimal məsrəflərlə saxlanmasına və mübadiləsin şərait yaradan sivil anbar sistemi, vasitəçi müəssisələr və təşkilatlar sisteminin formalaşdırılması;

- istehsal vasitələri bazarı infrastrukturunun yaranması və inkişafını təmin edən normativ-hüquqi qanunvericilik bazasının formalaşdırılması;

- terminal texnologiyalara əsaslanan yüklərin hərəkətinin optimal mexanizminin formalaşdırılması ilə məhsulların ünvana çatdırılmasına çəkilən xərclərin aşağı salınması yönündə həyata keçirilməlidir.

2.2. İstehsal vasitələri bazarının nəqliyyat təminatının qiymətləndirilməsi

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, istehsal vasitələri bazarının davamlılığının təmin edilməsində nəqliyyat-logistika sisteminin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, malların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasında keçdiyi böyük mübadilə yolunda, bazara məhsul yeridilişinin təmin edilməsində nəqliyyat sisteminin ciddi şəkildə təhlil edilməsinə ehtiyac vardır. Bundan əlavə, digər sektorların inkişafı nəqliyyat sisteminin inkişafı ölkəmizin üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda qurulmuş bazar iqtisadi sisteminin əsas infrastruktur sferaları olan rabitə, enerji, səhiyyə, təhsililə bərabər, nəqliyyat sistemi də əhəlinin və iqtisadi subyektlərin həyat fəaliyyətinin ilkin tələbini təmin etməklə iqtisadi, sosial və başqa prioritetlərə nail olmaq üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə ölkənin iqtisadi inkişafı nəqliyyat sektorunda daha ciddi formada nəzərə çarpır. Belə ki, hazırda ölkəmizdə nəqliyyat sektorunun müasir səviyyədə formalaşdırılması və inkişafı, infrastruktur sahələrin

inkişaf etdirilməsi, “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin prioritetlərinə uyğun yeni logistik mərkəzlər formalaşdırılır ki, bu da istehsal vasitələri bazarı infrastrukturuna xidmət edən təhlükəsiz və keyfiyyətli nəqliyyat xidmətlərinin təşkil edilməsi üçün geniş imkanlar açır [1].

İstehsal vasitələri bazarının nəqliyyat vasitəsiləri ilə təmin edilməsinin başlıca məqsədi ölkədə fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və ümumilikdə ölkədə iqtisadi inkişafa dəstək verməkdən ibarətdir. Nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafının əsas məsələləri ölkənin iqtisadi artımına müvafiq olaraq, dövlətin iqtisadi və sosial prioritetlərinin reallaşdırılması ilə birbaşa və ya dolaylı şəkildə əlaqədardır.

Ölkənin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, bazara məhsulyeridilişinin intensivləşdirilməsi, ümumi logistik xərclərin aşağı salınması, əmtəələrin dövriyyəsi sistemində hüquqi əngəllərin aradan qaldırılması və müxəlif iqtisadi rayonların nəqliyyat sisteminin inkişafında tarazlılığın təmini ilə bərabər, həmçinin ölkədə vahid dayanıqlı və sabit nəqliyyat mexanizminin formalaşdırılmasını qarşıya qoyur. Nəqliyyatla təminatdakı disproporsionallığın aradan qaldırılması məqsədi ilə bütün iqtisadi subyektlərin, eləcə də ölkədə mərkəzdən uzaq yerlərdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin nəqliyyat vasitəsilə təmin edilməsi, göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, nəqliyyat vasitələrinin əhaliyə və ekoloji mühitə mənfi təsirinin azaldılması, dünya standartlarına uyğun nəqliyyat şəbəkəsinin fəaliyyəti üçün mütəxəssislərin yetişdirilməsi nəqliyyat sisteminin inkişafının əsas prioritetlərindəndir. Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi nəqliyyat infrastrukturunun ona uyğun şəkildə restrukturizasiyanı, Azərbaycanın tranzit bir ölkə kimi mövcud olan potensialından tam istifadə olunmasının, ölkədə fəaliyyət göstərən yükdaşıyıcıların rəqabətədavamlılığının yaxşılaşdırılmasını və nəqliyyat xidmətlərinin ixracının inkişafına nail olmağı tələb edir. İqtisadi və geosiyasi şəraitin mürəkkəbləşməsi və ölkəmizin dünya miqyasında özünə uyğun

yer tutması milli təhlükəsizlik sisteminin bir elementi kimi, nəqliyyat sisteminin də qarşısına yeni tələblər çıxarır.

İstehsal vasitələri bazarının nəqliyyat vasitələri ilə təminatının inkişafı, bir infrastruktur sahəsi kimi nəqliyyat sisteminin bir sıra daxili məsələlərinin həll edilməsini də tələb edir. Bu sferada başlıca vəzifələr dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, nəqliyyat sisteminin fəaliyyəti və təkmilləşdirilməsinin idarə olunmasında kompleksliliyin yüksəldilməsi, nəqliyyatın əsas fondlarının köhnəlmə meylinin aradan qaldırılması və nəqliyyat vasitələrinin texnoloji səviyyəsinin artırılmasından ibarətdir. Ölkəmizdə nəqliyyat-logistik kompleksin tərkib hissələri olan dəmir yolu, avtomobil, su, mülki hava nəqliyyatı, nəqliyyata xidmət edən digər sektorlarda vahid dövlət siyasətini həyata keçirən, sahələrarası əlaqələri nizamlayan və idarə edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyidir. Nəqliyyat sektorunda inkişaf, tənzimləmə və idarəetmə funksiyalarını bu nazirlik və ayrı-ayrı sahələr üzrə isə səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq dövlət qurumları yerinə yetirirlər.

Ölkəmizin bir tranzit ölkə kimi coğrafi mövqeyi də ticarət dövriyyəsinin miqyasının mütəmadi şəkildə artırılmasına şərait yaradır ki, bu da nəqliyyat infrastrukturunun və istehsal vasitələri infrastrukturunun inkişafına geniş imkanlar açmaqda davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin nəqliyyat aktivlərinin daimi olaraq təkmilləşdirilməsi onun beynəlxalq və regional ticarətdə payının çoxalmasına şərait yaradır. Başqa sözlə, ölkəmiz həm Şimal-Cənub dəhlizi, həm də Şərq-Qərb dəhlizi üzərindəki əlverişli geoiqtisadi mövqeyi olduğu üçün həm tranzit ticarəti, həm də ixrac-idxal əməliyyatlarından gəlir əldə etmək imkanını əlində saxlayır. Yeni dəmir yolları və limanlarla ilə əlaqədar bir sıra vacib infrastruktur layihələri artıq başa çatmaqdadır. Bu iqtisadi üstünlükləri nəzərə alaraq, gələcəkdə də ölkə ərazisində multimodal (müxtəlif nəqliyyat növlərini özündə ehtiva edən) və intermodal (beynəlxalq əsaslı) nəqliyyat infrastrukturunun formalaşdırılması vasitəsilə ticarət əlaqələrinin miqyasının genişləndirilməsi, tranzit ticarətdən daha çox gəlirin əldə olunması və nəqliyyat sektorunda xüsusi

mülkiyyətin iştirak səviyyəsinin artırılması üçün bir sıra investisiya layihələrinin reallaşdırılması planlaşdırılır [8].

İstehsal vasitələri bazarının nəqliyyat təminatında əsas müəyyənedicilərdən biri yükdaşımaların miqyasının genişlənməsidir. Ölkəmizdə son illərdə yükdaşıma xidmətlərinin payında təqribən 10 faizlik bir artım müşahidə edildiyi halda, inkişaf səviyyəsi Azərbaycana bərabər olan digər ölkələrdə bu göstərici 8-53 faiz arasında dəyişir. Ölkə ərazisindən beynəlxalq daşımalar, əsasən dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsilə reallaşdırılır. Həmin daşımalarda ixrac və idxal əməliyyatlarının həcmi yüksək, aralıq məntəqəyə daşınan tranzit yükdaşımaların həcmi isə nisbətən aşağı səviyyədədir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin verdiyi informasiyaya görə, 2015-ci ildə Azərbaycanda dəmir yolları ilə toplam 17,1 milyon ton yük nəql edilmişdir ki, onun da 4 milyon ton (23,4 %) daxili yükdaşımanın, 5,5 milyon tonu (32,2 %) idxal yüklərinin, 3,7 milyon tonu (21,5 %) ixrac yüklərinin və 3,9 milyon tonu (23 %) tranzit yüklərin hesabına reallaşmışdır. Beləliklə, Azərbaycanın ərazisində 2015-ci il ərzində dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsilə daşınan yüklərin ümumi həcmində tranzit yüklərin payı 23 faiz təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci il ərzində Gürcüstanda dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsilə daşınan yüklərin 71 faizi tranzit yüklər olmuşdur. Ancaq bununla yanaşı, ölkəmizin dəniz limanlarında tranzit yük daşınması üstün mövqeyə malikdir. Azərbaycanda 2015-ci il ərzində dəniz nəqliyyatı vasitəsilə reallaşdırılan tranzit yükdaşımaların həcmi 5,7 milyon ton, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə yük həcmi isə 0,5 milyon ton təşkil etmişdir ki, bu da ümumi tranzit yükdaşımaların həcmnin 59 faizi nisbətindədir. Bu nəqliyyat vasitəsilə daşınan yüklərin böyük hissəsi kömür, işlənmiş neft məhsulları, mineral məhsullar, koks, kənd təsərrüfatı məhsulları, xam neft olmuşdur. Ancaq bununla bərabər, həm dəniz limanlarında, həm də dəmir yolları konteyner yük daşımaları nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Ölkənin mühüm regional əhəmiyyətli ticarət və logistika mərkəzinə çevrilmək və əsas ticarət marşrutlarından gəlir əldə etmək məqsədilə ölkənin nəqliyyat sektorundakı və ümumi ticarətdəki hissəsini yüksəltmək, müəssəssəkil və optimal iqtisadi strategiya

və taktika həyata keçirmək yönündə dövlət prqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, bu sahəyə investisiya qoyuluşlarına önəm verilməsi və özəl investisiyalara şərait formalaşdırılması kimi hədəflər müəyyən edilməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən, Azərbaycanın Şimal-Cənub və Şərq-Qərb koridorlarından istifadə etməklə qazana biləcəyi əlavə ticarət həcmi maye və quru yük, konteyner daşımaları ilə bərabər 230 milyon ton təşkil edir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, güclü rəqabət mühitinin olduğu Çinlə ticarət daxildir ki, ölkəmizin də bu ticarət marşrutlarında iştirak etməsi, ticarət miqyasının artımı nöqteyi-nəzərindən əlverişli şərait formalaşdırma bilər.

Müasir şəraitdə ölkəmizin tranzit potensialından istifadə olunması istehsal vasitələri infrastruktur və nəqliyyat sisteminin inkişafına xidmət etməklə bərabər iqtisadi inkişafı təmin edən əsas həlqələrdəndir. Ölkənin nəqliyyat-logistik imkanlarından istifadənin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakıları həyata keçirmək zəruri hesab olunur:

- tranzit yükdaşımalarının inkişafına istiqamətlənmiş investisiya layihələrinə dəstək verilməsi;
- Azərbaycanın tranzit ölkə kimi inkişafını nəzərə almaqla, nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin planlaşdırılması;
- nəqliyyat-gömrük texnologiyalarının, məlumat-informasiya sistemlərinin, tranzit yüklərin daşınması və onların gömrükdə yoxlanılmasını sürətləndirən tranzit yükdaşımalarının gələcək dövrdə də inkişaf etdirilməsi;
- Ölkənin beynəlxalq miqyaslı tranzit investisiya layihələrinə aktiv şəkildə dövlət dəstəyi, ölkə üçün optimal beynəlxalq alyansların formalaşdırılması, alternativ beynəlxalq investisiya layihələrinə qarşı əks təsir etməklə milli mənafehlərin müdafiə edilməsi;
- ölkəmizin hava məkanından keçən tranzit hava dəhlizlərində texniki müasirləşdirmə işlərinin inkişaf etdirilməsi;
- ölkəmizin iştirakı ilə əsas Beynəlxalq Tranzit Dəhlizlərinə əlavə

olunması, tranzit koridorların formalaşdırılması və inkişafı layihələrinin tərtib edilməsi.

Ölkə ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri nəqliyyat-logistik sistemin inkişafının əsas prioritetlərindən biri olmaqla bərabər, ölkənin iqtisadi gücünün yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş müstəqil bir sferaya çevrilməlidir. Ölkə ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və inkişafındakı vəzifələr aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir:

- Yükdəşimlərinin ölkə ərazisində sərbəst şəkildə hərəkətinin təmin olunması üçün ölkədaxili daşımalarda milli nəqliyyat sisteminin rolunun artırılması və mövcud olan resurslardan daha optimal istifadə olunması hesabına yükdaşımaları tariflərinin endirilməsi üçün uyğun zəminin formalaşdırılması;
- Avropa-Asiya nəqliyyat sistemlərinə inteqrasiya məqsədilə nəqliyyat infrastrukturunun razılaşdırılmış formada təkmilləşdirilməsi;
- nəqliyyat əməliyyatlarının optimallaşdırılması;
- beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə investisiya layihələrinə investisiya subyektlərinin cəlb olunması üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması;
- beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsində müxtəlif nəqliyyat növləri arasında qarşılıqlı əlaqənin optimallaşdırılması.

Nəqliyyat sistemi ölkədə fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemin səmərəli fəaliyyətinin təşkil olunmasında, hər hansı bir sferada müdafiə gücünün artırılmasında, istehsal vasitələri bazarının davamlılığının təmin olunmasında və əhalinin artan həyat dinamikliyinin təmin olunmasında zəruri infrastruktur sahələrindən biri kimi ölkənin ictimai həyatında xüsusi yerə sahibdir.

Əsas makroiqtisadi göstərici hesab olunan ümumi daxili məhsulda nəqliyyat infrastrukturunun payı hesablanarkən əlavə dəyər, xalis mənfəət, ümumi mənfəət orta aylıq əmək haqqı, işçilərin sayı, əsas fondlar, əsas kapitalla investisiyalar nəzərə alınır. Azərbaycanda nəqliyyat xidmətlərinin ümumi daxili məhsulda payında illər üzrə artım müşahidə olunmuşdur. 2006-2016-cı illərdə nəqliyyat üzrə

əsas makro göstəricilərə nəzər saldıq bu artımları əyani şəkildə görmək olar:

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə), milyon manat	872	1 607	2 060	2 431	2 369	2 659	2 694	2 569	2 656	3 242	4 102
Ümumi mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	556	1 237	1 659	1 933	1 961	2 238	2 156	1 903	1 963	2 523	3 031
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	394	908	1 270	1 541	1 576	1 813	1 724	1 466	1 386	1 860	2 140
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	91,1	97,3	109,1	111,9	112,2	113,4	117,3	122,3	120,2	127,3	123,8
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	163	237	314	364	395	447	512	536	530	576	649
Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	3 350	4 016	4 475	5 087	5 700	6 581	8 156	8 958	9 124	10 301	10 597
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	629	748	1 986	1 706	2 435	2 509	2 610	3 560	2 432	2 195	1 391

www.stat.gov.az

Cədvəldən də məlum olduğu kimi 2016-cü ildə əlavə dəyər göstəricisi 2006-cı ilə nəzərən təxminən 4,7 dəfə; ümumi mənfəət 5,5 dəfə; xalis mənfəət 5,4 dəfə; muzdlu işçilərin orta illik sayı 1,4 dəfə; orta aylıq nominal əmək haqqı 4 dəfəyə yaxın; ilin sonuna əsas fondlar olan 3,2 dəfə; əsas kapitalla investisiyalar isə 2,2 dəfə yüksəlmişdir.

Yükdaşıma hər hansı bir nəqliyyat vasitəsi ilə şəhərdaxili, ölkədaxli və beynəlxalq miqyasda qiymətli, iriqabaritli, tez xarab olan məhsulların bir məkandan başqa məkana daşınmasını özündə birləşdirən əməliyyatdır. Aşağıdakı cədvəldən 2006-2016-cı illərdə nəqliyyat və qeyri-nəqliyyat sektorunda daşınan yüklərin həcmi öyrənmək olar.

Nəqliyyat və qeyri-nəqliyyat sektorunda yük daşınması, min ton

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	178,283	192,298	209,822	217,657	222,638	227,710	234,641	241,635	244,837	245,369	245,403
Nəqliyyat sektoru	145,596	167,533	183,093	190,372	196,452	203,586	210,862	217,926	221,991	222,373	222,462

Dəmir yolu	30,205	28,276	27,432	20,799	22,349	22,203	23,116	23,127	21,795	17,090	15,480
Dəniz	13,506	10,173	11,898	13,190	11,714	12,499	12,371	11,510	9,934	6,626	5,807
Hava	75	52	43	32	40	51	82	126	125	129	160
Boru kəməri	27,426	47,409	55,731	62,115	62,458	59,053	57,170	57,941	61,534	60,923	59,556
neft kəməri	19,947	39,999	44,383	50,480	49,982	45,602	43,316	43,549	45,784	45,672	44,129
qaz kəməri	7,479	7,410	11,348	11,635	12,476	13,451	13,854	14,392	15,750	15,251	15,427
Avtomobil	74,384	81,623	87,989	94,236	99,891	109,780	118,123	125,222	128,603	137,605	141,459
Qeyri-nəqliyyat sektoru											
	32,687	24,765	26,729	27,285	26,186	24,124	23,779	23,709	22,846	22,996	22,941
Dəmir yolu	8,175	7,751	9,964	7,118	6,079	5,812	5,550	5,306	4,867	4,148	3,792
Neft kəməri	10,211	1,998	998	4,235	3,984	3,817	3,922	4,270	4,298	4,223	4,129
Avtomobil	14,301	15,016	15,767	15,932	16,123	14,495	14,307	14,133	13,681	14,625	15,020

www.stat.gov.az

Cədvəl göstəricilərindən məlum olur ki, ümumilikdə ölkə ərazisində daşınan yüklərin həcmində artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2006-2016-cı illər ərzində nəqliyyat sektorunda 1,5 dəfə, qeyri-nəqliyyat sektorunda isə 1,4 dəfə azalma müşahidə edilmişdir.

Yük dövriyyəsi nəqliyyat sistemini əsas iqtisadi göstəricilərindən hesab edilir. Həmin göstəricidə daşınan yükün miqdarını və daşınma məsafəsini göstərilir. Başqa sözlə, yük dövriyyəsi 1 km məsafədə daşınan yükün ton ilə göstərilməsidir. Yük dövriyyəsini hesablayan zaman yükü daşıyan nəqliyyat vasitələrinin öz çəkisi nəzərə alınmır, xalis çəki hesablanır.

Yük dövriyyəsinin istehsal vasitələri infrastrukturunu baxımından iqtisadi zəruriliyi onun statistik göstəricilərlə verilməsini zəruri edir. Aşağıdakı cədvəldə 2006-2016-cı illər ərzində nəqliyyat və qeyri-nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi verilmişdir.

Nəqliyyat və qeyri-nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi, milyon ton-km

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	49,368	78,837	89,748	101,694	101,447	95,122	93,869	94,946	97,631	96,846	94,772
Nəqliyyat sektoru	43,294	78,007	88,607	97,704	97,504	91,461	90,110	90,887	93,531	92,776	90,768

Dəmir yolu	11,059	10,375	10,021	7,592	8,250	7,845	8,212	7,958	7,371	6,210	5,192
Dəniz	8,043	5,989	6,076	6,173	4,859	5,186	5,062	4,632	4,124	2,937	3,002
Hava	291	204	129	110	139	224	357	443	481	582	683
Boru kəməri	15,679	52,305	62,434	73,195	72,931	65,850	63,172	63,734	67,039	67,515	65,924
neft kəməri	14,690	50,892	58,759	68,575	68,804	61,960	59,171	59,274	62,030	62,511	60,907
qaz kəməri	989	1,413	3,675	4,620	4,127	3,890	4,001	4,460	5,009	5,004	5,017
Avtomobil	8,222	9,134	9,947	10,634	11,325	12,356	13,307	14,120	14,516	15,532	15,967
Qeyri-nəqliyyat sektoru											
	6,074	830	1,141	3,990	3,943	3,661	3,759	4,059	4,100	4,070	4,004
Dəmir yolu	90	82	104	88	81	73	67	60	60	59	58
Neft kəməri	5,638	390	667	3,515	3,459	3,168	3,255	3,544	3,567	3,505	3,427
Avtomobil	346	358	370	387	403	420	437	455	473	506	519

www.stat.gov.az

Cədvəldəki statistik məlumatları təhlil etdikdə məlum olur ki, ümumilikdə ölkə ərazisində yük dövriyyəsində 2 dəfəyə yaxın artım müşahidə olunmuşdur. 2006-2016-cı illər ərzində nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsinin həcmi 2,1 dəfə, qeyri-nəqliyyat sektorunda isə 1,5 dəfə azalma müşahidə edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəqliyyat sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün qısa, orta və uzunmüddətli prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da istehsal vasitələri bazarının nəqliyyat təminatının yaxşılaşdırılmasına çərait yaradacaqdır. Ölkədaxili nəqliyyat infrastrukturundan əlavə, ölkəmiz bir sıra müttəfiq və qonşu ölkələrlə nəqliyyat əlaqələrinin miqyasını genişləndirəcəkdir. Buna misal olaraq, Azərbaycanla İran arasında hazırda inşa edilməkdə olan dəmir yolu xəttinin istismara verilməsi prioritet istiqamət kimi qəbul edilərək, yüksəksürətli qatarlarla dəmir yolu infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Hava nəqliyyatında yükdaşıma istiqamətində keyfiyyətin artırılması və regionlarda hava limanlarının sayının çoxaldılması hədəflənir. Ehtiyac yaranarsa, yüksək iqtisadi dəyərə malik ixrac mallarının nəql edilməsi üçün hava yolu ilə yükdaşıma xidmətinin daha da geniş miqyas almasına imkan formalaşdırmaq məqsədilə Bakıda hava limanının yükqəbuletmə imkanı daha da genişləndiriləcək yaxud əlavə yük hava terminallarının inşası layihəsinə baxılacaqdır. Ölkəmizdə infrastrukturun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar qeyd edilən fəaliyyətlər özəl sektor

və xarici investisiya qoyuluşları üçün geniş imkanlar yaradacaq və burada dövlət dəstəkləyici kimi çıxış edəcəkdir. Ümumilikdə, ölkəmizdə nəqliyyat sferasında xüsusi bölmənin iştirak səviyyəsinin artırılması əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. İnfrastruktur dövlət mülkiyyətinin tərkibində saxlamaqla, idarəetmədə xüsusi bölmənin hissəsinin artırılması, bununla da respublika iqtisadiyyatında nəqliyyat sahəsinin optimallığının və əlavə dəyərinin yüksəldilməsi, təchizat zəncirində həyata keçirilən əməliyyatların inkişaf etdirilməsi planlaşdırılır. Xəzər dənizi ətrafı ölkələrdə və Qafqaz regionunda logistika mərkəzlərinin faydalılığını artırmaq yönündə tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Müəssisə və təşkilatların təchizat zənciri üzrə xərclərinin azaldılması, ticarət marşrutlarının optimallığının artırılması, nəqliyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və saxlama məsrəflərinin minimuma endirilməsi üçün həvəsləndirici tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Uzunmüddətli dövr üçün bu inkişaf cəhdləri həm ölkə iqtisadiyyatında, həm də ticarət müttəfiqləri arasında rəqabət mühitinin inkişafına şərait yaradacaqdır. Rəqabət mühitinin inkişafı sayəsində ölkəmizin nəqliyyat şirkətləri digər ölkələrdə də öz fəaliyyətlərini genişləndirərək, regional gücə çevrilməsi planlaşdırılır. Nəqliyyat infrastruktur sahəsində qarşıda dayanan məqsədlərə nail olmaq üçün uzunmüddətli dövrdə logistik əməliyyatların idarə olunması sahəsində mütərəqqi texnoloji infrastruktur formalaşdırılaraq istifadəyə veriləcəkdir. Bir sıra əmtəə növləri və nəqliyyat marşrutlarının xarakterik cəhətlərinə dair ayrı-ayrı mənbələrdən informasiyalar toplanıb daxil olunacağı mərkəzi informasiya bazasına əsaslanan intellektual mexanizm vasitəsilə ölkədə yüklərlə əlaqədar ayrı-ayrı əməliyyatlar optimal və gəlirli şəkildə dəyərləndiriləcək, təhlil olunacaq və daha da səmərəli şəkildə idarə olunacaqdır. Nəqliyyat sektorunda rəqəmsal əməliyyat modellərinin genişlənməsi həm də ölkədə iriqabarıtlı yük nəqlini, eləcə də istifadəçisi çox olan anbar və birgə bölüşdürmə xidmətini daha da təkmilləşdirəcəkdir. Bununla da nəqliyyat sektorunda ayrı-ayrı tərəfdaşların öz anbar və logistik əməliyyatlarını səmərəliləşdirilməsinə birgə zəmin formalaşdırılacaqdır.

FƏSİL III. STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNDƏ İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun inkişaf perspektivləri

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, bazar iqtisadi sistemi iqtisadi subyektlər arasında olan iqtisadi münasibətlərin yeganə tənzimləyicisi deyildir. Birinci növbədə iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti dövlət tərəfindən müəyyən edilən iqtisadi, inzibati və hüquqi standartlarla tənzimlənir.

İstehsal vasitələri bazarının gələcək dövrlərdəki inkişafını təmin etmək üçün iqtisadi və hüquqi tənzimlənmə mexanizminin yeni istehsal münasibətlərinin tələblərinə mütəmadi şəkildə uyğunlaşdırılması, bu istiqamətdə mövcud hüquqi bazanın sistemli formada inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. İstehsal vasitələri bazarının inkişafı prosesinə təkan olaraq Ölkə Prezidentinin müvafiq fərmanları ilə iqtisadi və sosial inkişafın təmin edilməsi və islahatların sürətləndirilməsi vəzifələri müəyyən edilmişdir. Bazarın inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir. Dövlətin vasitəçilik və tənzimləmə funksiyalarının möhkəmləndirilməsi, sahibkarlıq və investisiya təşəbbüslərinin əsaslı formada dəstəklənməsi, daxili bazarın tələbinin qarşılınması və ixrac potensialının artırılması əsas inkişaf istiqamətlərindən birini təşkil etməlidir.

İdxal olunan məhsullara dövlət nəzarəti, iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir və bunun nəticəsində daxili təbii ehtiyatlardan istifadə üçün motivasiya yaradılır. Milli istehsal sferalarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması nəticəsində istehsal vasitələri bazarında bu növ məhsullara məcmu təklifin xüsusi çəkisi yüksəlir və idxal hesabına istehlakın artırılması tendensiyaları zəifləyir. Bunun üçün Nazirlər Kabinetinin differensial gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi haqqında qərarını məqsədəuyğun hesab etmək olar. Bir sıra texnoloji avadanlıqların və istehsal vasitələrinin ölkəmizə istehlak məqsədi ilə idxal edilməsi

zamanı aşağı və ya ölkəmizdə istehsal edilməsi mümkün olan məhsullarının idxalına isə yüksək vergi faizlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində milli istehsal üçün təşviqedici amilə çevrilə bilər. Sözsüz ki, bu tənzimləmə siyasət istehsal vasitələri bazarında istehlakçının seçmə qabiliyyətinə və qiymətlərə inzibati yollarla təsir göstərmənin təzahürü kimi meydana gəlsə ciddi iqtisadi və sosial nəticələrə səbəb ola bilər. Müəyyən məhsulların respublikamızda istehsal edilməsinə çəkilən xərclər yüksək olduğu təqdirdə onun dəyərinin aşağı enməsinə təsir göstərən tədbirlər yerinə yetirilmədən və həmin növ məhsullara tələbin xarici bazarlar hesabına ödənildikdə ölkəyə idxal edilən bu məhsullara tətbiq olunan idxal vergisinin yüksək olması nəticə ehtibarı ilə qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Məlumdur ki, digər ölkələrdən idxal edilən xammal və avadanlığın idxal rüsumlarından azad olunması və ya güzəştlərin tətbiq olunması nəticəsində istehsal xərclərində idxalın xüsusi çəkisinin yüksəlməsinə şərait yaradacaqdır. Bu da xarakterik olaraq idxalın ümumi çəkisini yüksəldəcək və bunun nəticəsində, həmin xammal və avadanlığın ölkə daxilində istehsal olunmasına maraq azaldığından istehsalın səviyyəsi aşağı enəcək. Hal-hazırda idxalın strukturunun təhlil edilməsi sinergetik effektivlik haqqda ümumi təsəvvür formalaşdırır. Əgər istehsal vasitələri bazarı idxal edilən resurslar hesabına inkişaf edirsə, öz istehsal fəaliyyətini ancaq daxili ehtiyatlar üzərində formalaşdıran sənaye sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatı sektorunda məhsul istehsalının həcmində azalma tendensiyaları müşahidə ediləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsi fikrimizcə özündə ilkin olaraq istehsal vasitələri bazarında fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsini, onların fəaliyyət göstərdiyi sahələr üzrə standart və normaların müəyyən edilməsini, həmin subyektlərin davamlı və effektiv inkişaf etməsinə şərait yaradan bazar prinspləri üzrə qaydaların işlənilib-hazırlanmasını özündə birləşdirir. Göstərmək lazımdır ki, istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsi mexanizminin obyektləri kimi ticarət vasitəçi təşkilatlar, logistik müəssisələr və agentliklər, xüsusi anbar şəbəkəsinə sahib olan müxtəlif

iqtisadi subyektlər, nəqliyyat mərkəzləri, istehsal vasitələri obyektlərini kirayə verən lizinq şirkətləri və kirayə məntəqələri, bazarın subyekti kimi isə həmin bazarda infrastruktur elementlərinin formalaşdırılmasına, yaranmasına və fəaliyyətinə imkan verən, həmçinin də onların fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı bir sıra parametrləri tənzim edən dövlət və bələdiyyə qurumları çıxış edir [4].

İstehsal vasitələri bazarının inkişaf etməsi, səmərəli fəaliyyət göstərməsi və inkişafı nəqliyyata nəzarət sistemində dayanmaqla dövlətin aşağıda verilən tənzimlənmə vasitələrindən:

- inzibati və iqtisadi idarəetmə mexanizmi ilə iqtisadi və hüquqi təsir vasitələri;

- indikativ idarəetmə mexanizminin dəstəyi ilə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi və əlaqələndirilməsi texnologiyasının indikativ normalarını, həmin subyektlərin iqtisadi fəaliyyətini müəyyənləşdirən göstəricilərin uçota alınması və təhlil edilməsinin koordinasiyası üzrə nəzəri və praktiki təminatı nəzərdə tutan məsləhət metodlarından istifadə edilməsini nəzərdə saxlayır.

Göstərmək lazımdır ki, istehsal vasitələri bazarının qeyd edilən bu metodları nəzarət sistemində və bu bazarın elementlərinin fəaliyyətini müəyyənləşdirən göstəricilərin müasir vəziyyətinin analitik təhlilinə əsaslandıqda onların istifadəsi daha faydalı olur. Başqa sözlə, təhlil müddətində dövlətin tənzimləmə üsullarının yarada biləcəyi yekun nəticələri, tənzimləmə mexanizminin iqtisadi faydalılığını, inzibati və iqtisadi formada infrastruktur elementlərinin inkişaf etməsini keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri üzrə təhlil etməyə şərait yaradan göstəriciləri mütləq şəkildə diqqətdə saxlamaq lazımdır.

İnzibati tənzimləmə metodları istehsal vasitələri bazarında material axınlarının idarə olunması ilə bağlı olaraq dövlətin bilavasitə monitorinqi altında olan iqtisadi fəaliyyət sahələrinin uçotunu həyata keçirməklə müvafiq infrastruktur fəaliyyətinin hüquqi və təşkilati idarə edilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Bu cür

infrastruktur obyektlərinə, başlıca olaraq, logistik terminallar və buna müvafiq olaraq onunla üzvi və struktur cəhətdən əlaqədar olan topdansaş müəssisələri daxil edilir.

İstehsal vasitələri bazarı obyektlərinin normal şəkildə fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etməsi məqsədilə dövlət tənzimlənməsinin göstərilən iqtisadi və hüquqi təsir üsullarından əlavə, bu iqtisadi subyektlərin elmi-nəzəri bazası, innovasiya xarakterli səmərəli elmi-texniki yeniliklərin iqtisadi baxımdan müdafiə edilməsi, dövlət tənzimləmə qurumlarından birbaşa şəkildə asılı olan və sistemli inkişaf tendensiyaalarının lazımi səviyyədə inkişaf etməyən informasiya əlaqələrinin təmin olunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İstehsal vasitələri bazarının obyektləri və subyektlərinin fəaliyyəti haqqında toplanan məlumatlar və proqnozlar tələb edir ki, informasiya və məsləhət xarakterli metodiki resursların işlənilib-hazırlanması yolu ilə onların inkişafına təsir göstərməyə malik tədbirlər kompleksi reallaşdıra bilsin.

Məlumdur ki, istehsal vasitələri bazarının infrastruktur subyektlərinə və dövlətin məsləhət metodları vasitəsilə təsir göstərməsi bu subyektlərin fəaliyyət sferasının əlaqələndirilməsinə, iqtisadi təcrübəsi haqqında mövcud məlumatlarla qarşılıqlı şəkildə təmin olunmasına, elmi-texniki yeniliklərin tətbiq edilməsinə və s-yə dəstək verir.

Bununla da, istehsal vasitələri bazarında iqtisadi subyektlərin fəaliyyət istiqamətlərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməlidir:

- istehsal vasitələri bazarının subyektləri tərəfindən verilən xidmətlərin növ baxımından genişləndirilməsi və intensivləşməsinə iqtisadi marağın yüksəldilməsi;
- respublika iqtisadiyyatında iqtisadi subyektlərin rolunun artırılmasına və bu subyektlərin logistik fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi faydalılığın artırılması;
- bazara məhsulyeridilişinin təşkil edilməsi üzrə nəqliyyat xərclərinin minimallaşdırılmasına dəstək verəcəkdir.

Ölkə iqtisadiyyatında istehsal vasitələri bazarının təkmilləşdirilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Əmtəə bazarlarının fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin zərurir şərtlərindən biri onun tərkib hissəsi kimi istehsal vasitələri bazarının həm ümumilikdə ölkə miqyasında, həm də regional cəhətdən inkişaf konsepsiyasının inkişaf etməsindən ibarətdir.

Dövlətin tənzimləmə qurumlarının tərkibində bazarın strukturu, istehsal müəssisələrinin fəaliyyəti və məhsulötürücü sistemlər haqqında informasiya axınlarının toplanmasını uerinə yetirən və regional, sahə və institusional baxımdan ayrı-ayrı bazar subyektlərinin qarşılıqlı münasibətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə koordinasiya edən struktur bölmənin formalaşdırılması obyektiv zərurətdir. Haziki dövrdə bu amil istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsi sahəsində dövlət aparatının ən zəif nöqtələrindən biri hesab olunur.

Beləliklə, ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarının tənzimlənməsini təşkil və bazara məhsulyeridilişi üzrə bazar proseslərinin koordinasiyasını həyata keçirmək üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi zəruridir:

- İcraedici orqanın tərkibində funksional struktur bölmə formalaşdırılmalı və bu bölməyə başqa bölmələrdən fərqli olaraq xüsusi tənzimləyici funksiyalar verilməlidir [22].

- Tənzimləmə funksiyasını reallaşdırma bu bölmənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və qarşısında duran vəzifə və funksiyaları operativ şəkildə həyata keçirmək üçün onun informasiya təminatı yaxşılaşdırılmalıdır.

- İstehsal vasitələri bazarının inkişafı üçün dövlətin tənzimlənməyici metodlar sistemi müəyyənləşdirilməlidir.

Qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi çərçivəsində, göstərilən struktur bölmə əmtəə bazarının təhlil edilməsi və inkişafının proqnozlaşdırılması bölməsi kimi yaxud onun tərkibində yaradıla bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən ölkə səviyyəsində bazar araşdırmaları aparan və nəqliyyat funksiyasına həyata keçirən mərkəz yaradılmalıdır.

Bu mərkəzlər əsasən aşağıdakı funksiyaları həyata keçirməlidir:

- istehsalçıları, ticarət vasitəçilərini və istehlakçıları operativ məlumatlarla təmin edən ölkə miqyasında informasiya-məlumat sisteminin formalaşdırılması;
- milli və beynəlxalq bazarlarda əmtəə və xidmətlərə olan tələb və təklifin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması;
- iqtisadi əlaqələrin təhlil edilməsi və satışların təşkili;
- istehsal-texniki təyinatlı məhsullara olan tələb və təklif balansının tərtib edilməsi;
- həm ölkə daxilində müxtəlif iqtisadi regionlar, həm də ölkəmiz ilə xarici ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkil edilməsi;
- istehsalın inkişafını proqnozlaşdırmaq üçün müxtəlif müəssisə və müxtəlif təbəqəli əhalinin tələb və təkliflərinin təhlil edilməsi, istehsal sferalarının zəruri istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;
- iqtisadiyyatın inkişafını proqnozlaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif məhsul növlərinin istehsal potensialının təhlil edilməsi, istehsalın təşviq edilməsi tədbirlərinin təşkil edilməsi;
- tarif və qiymətlərin formalaşmasının təhlil edilməsi və proqnozlaşdırılması;
- istehsal vasitələrinin istehsal edilməsi və mübadiləsinə yerinə yetirən müxtəlif bazar subyektlərinin hüquqlarının iqtisadi, təşkilati və hüquqi metodlarla qorunması;
- tələb və təklifin əsaslandırılması üçün iqtisadi subyektlərin sifarişləri əsasında bazar araşdırmalarının həyata keçirilməsi, qiymət siyasətinin və bazara yeni məhsulların gətirilməsi strategiyasının işlənib hazırlanması;
- bazara məhsulyeridilişinin təşkili və yerinə yetirilməsi üçün istehsal vasitələri bazasının subyektlərinin fəaliyyətlərinin koordinasiyasının təşkili;
- istehsal vasitələri bazasının mövcud vəziyyətinə nəzarətin və məlumatların ötürülməsi mexanizminin yaradılması.

Bazar iqtisadi sisteminin, eləcə də istehsal vasitələri bazasının fəal şəkildə

inkişafı və təkmilləşdirilməsi zəruri problem olmaqla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının müasir bazar iqtisadi münasibətləri mexanizminin tələbləri səviyyəsində formalaşdırılmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında istehsal vasitələri bazarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini şərti olaraq aşağıdakı şəkildə vermək məqsədəuyğundur:

İstehsal vasitələri bazarında azad bazar infrastrukturunu formalaşdırılması regional, sahəvi və institusional baxımdan ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini qarşıya qoyur. Bu səbəbdən də müasir bazarın infrastrukturunu təkmilləşdirmək üçün İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən kompleks sistemli yanaşma əsasında konkret fəaliyyət proqramı tərtib edilməli və reallaşdırılmalıdır.

İstehsal vasitələri bazarında məhsulyeridilişinin faydalı formada təşkil edilməsinə şərait yaradan iqtisadi stimullaşdırma metodlarının inkişaf etdirilməsi. Məlumdur ki, istehsal vasitələri bazarında məhsulyeridilişinin təşkil edilməsinin gələcək dövrlərdə də daha da təkmilləşdirilməsi bilavasitə istehsal vasitələri bazarına mənsub olan iqtisadi subyektlərin iqtisadi mənafehlərin təmin olunması və məhsulyeridilişi prosesinin iştirakçılarının kompleks həvəsləndirilməsi sisteminin tətbiqi ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Belə bir sistem təchizat-satış xidməti göstərən subyektlərdə məhsuldaşımalarına və anbar əməliyyatlarına çəkilən xərclərin azaldılmasına marağı artırır, nəqliyyat xidmətinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına dövlətin iqtisadi təsir vasitələrindən istifadə imkanlarını genişləndirir, məhsulyeridilişi prosesinin iştirakçılarının qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyətini müəyyən edən göstəricilərin optimallaşdırılması üçün qarşılıqlı iqtisadi maraqlarını təmin edir.

Bazar vasitəçiləri tərəfindən iştirakçılara göstərilən xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi. Bazara məhsulyeridilişinin logistik xidmətlərlə təminatını yaxşılaşdırmaq üçün logistik mərkəzlərin yaradılması və yerləşdirilməsi. Birinci növbədə qeyd edilməlidir ki, müxtəlif funksional təyinatlı müəssisələrarası,

xarici nəqliyyat mərkəzlərinin yerləşdirilməsi siyasəti isə bir sıra amilləri nəzərə alan metodoloji yanaşmalar sisteminin formalaşdırılmasına əsaslanır.

Belə olan zaman nəqliyyat amilinin qeyd etdiyi əsas məsələ odur ki, əgər bazar subyektləri daha ucuz xammalın istehsalını üstün tuturlarsa, onda logistik mərkəzlərin coğrafi nöqteyi bu resurslara yaxın yerləşdirilməlidir. Əks təqdirdə bazar subyektləri yüksək məbləğli istehsal edərlərsə, bu halda logistik mərkəzlər tədiyyə qabiliyyətli və tələbi yüksək olan əhali qrupunun yerləşdiyi yaşayış yerlərinə yaxud istehsal sahələrinə yaxın ərazilərdə yerləşdirilməlidir. Deməli, əmtəə-yük bazalarının inkişafı ilə əlaqədar görülməli işlərin düzgün formalaşdırılması ümumi istifadə təyinatlı nəqliyyat-logistik mərkəzlərin yerləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Sözsüz ki, nəqliyyat-logistik mərkəzlərin düzgün şəkildə yerləşdirilməsi ilk növbədə, ölkənin iqtisadi rayonlarının demoqrafik, iqtisadi, təbii, logistik, sosial, enerji və s. faktorlar nöqte-nəzərdən disproporsional inkişafını nəzərə tutmaqla onların bərabər inkişafı probleminin həll edilməsində də zəruri əhəmiyyəti vardır. Belə ki, nəqliyyat-terminal kimi logistik amilin düzgün dəyərləndirilməməsi istehsal prosesinin regional miqyasda təşkil edilməsinə və yerləşdirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən də ümumi istifadə təyinatlı nəqliyyat-logistik mərkəzlərin yerləşdirilməsi və sonnda meydana gələn iqtisadi faydalılıq mütləq şəkildə diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

İstehsal vasitələri bazarının informasiya təminatının yaxşılaşdırılması. Bazarın müstəadi şəkildə məlumatlar ilk növbədə müasir dövrdə iqtisadi subyektlərin statusu və fəaliyyətlərində formalaşan dəyişikliklər, həmçinin bu subyektlərin xarakterik cəhətlərini və fəaliyyətlərini müəyyənləşdirən keyfiyyət göstəriciləri haqqda məlumatları ehtiva etməlidir. Bu vəziyyətdə yerli idarəetmə qurumları regionlarda iqtisadi subyektlər tərəfindən göstərilən mütərəqqi təcrübə və səmərəli xidmətlər haqqda məlumatlı olurlar ki, bu da onlara gələcək dövr üçün infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar konkret fəaliyyət

istiqamətinin müəyyən edilməsinə şərait yarada bilər.

3.2. Strateji yol xəritəsində istehsal vasitələri bazarının əsas prioritetləri

Ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarının bazar iqtisadi prinsiplərinə uyğun formalaşması və inkişaf etməsi ölkə regionlarının iqtisadiyyatının inkişafından, iqtisadi konyukturu əhatə edən dövlət proqramlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ölkənin müxtəlif regionlarının əlverişli coğrafi mövqeyə və geniş istehsal imkanlarına sahib olması nöqteyi-nəzərindən istehsal vasitələri bazarının inkişafı üçün əhəmiyyətli faktor hesab oluna bilər. müasir dövrdə də inkişaf etməsi ölkənin istehsal imkanlarından, istehsalın davamlılığının təmin edilməsi logistik təminatın yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorların inkişafından asılıdır. Bu baxımdan, ölkədə kənd təsərrüfatı sektorunun, neft-qaz sektorunun, ağır sənaye və maşınqayırmanın, ümumililikdə istehsalın mövcud olduğu bütün sektorların inkişafı istehsal vasitələri bazarının inkişafına şərait yaradır. Ölkə regionlarında istehsal fəaliyyətinin təşkili, regionlararası nəqliyyat təminatının yaxşılaşdırılması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ölkə regionlarında istehsal fəaliyyətinin təşkili, iqtisadi fəallığın artırılması baxımından regional inkişaf proqramlarının xüsusi önəmi vardır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” istehsal fəaliyyətini artırmaqla istehsal vasitələri bazarının inkişafına öz töhfəsini vermişdir və verməkdədir [34].

Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarında istehsal imkanlarının genişləndirilməsi istehsal vasitələri bazarının inkişafına təkan verir. Bu baxımdan, birinci və ikinci fəsillərdə də qeyd etdiyimiz ölkə prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorlarını əhatə edən Strateji Yol Xəritələri” xüsusi önəmə malikdir. Strateji Yol Xəritələri 11 prioritet sektoru əhatə edir və hazırlanma qaydasına görə ölkəmizdəki

ən mükəmməl dövlət sənədlərindəndir. Bu sənəddə hər bir sektor üzrə global trendlər müəyyən edilmiş, GZİT (SWOT) təhlili aparılmışdır. Sektorlar üzrə strateji hədəflər, prioritetlər, görülməli tədbirlər, icra mexanizmləri və maliyyələşmə mənbələri müəyyənləşdirilmişdir. Strateji Yol Xəritələrindəki qısa və uzunmüddətli dövrdəki hədəflərin reallaşdırılması bütün sferalar kimi istehsal vasitələri bazarının da inkişafını sürətləndirəcəkdir. Aşağıdakı prioritetlər üzrə qəbul edilmiş sənədlər istehsal vasitələri bazarının inkişafına xüsusi təsir göstərəcəkdir [1,2,3]:

- “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”;
- “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”;
- “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”.

Ağır sənaye və maşınqayırma sektorunda qəbul edilmiş Strateji Yol Xəritəsinin əsas məqsədi mövcud ehtiyatlar nəzərə alınmaqla və müasir tənzimləmə və stimullaşdırma siyasəti tətbiq olunmaqla qeyri-neft sənayesinin davamlı inkişafı vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə, ağır sənaye və maşınqayırma sektorunda əlavə dəyərin və əhali məşğulluğunun yüksəldilməsinə, ekoloji mühitin qorunub saxlanmasına və bunun nəticəsində, dinamik iqtisadi inkişafa nail olmaqdan, əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırma sferasında aşağıdakı strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir [3]:

- mövcud aktivlərin optimallaşdırılması;
- rəqabətə davamlı sektorun formalaşdırılması;
- maliyyə dəstəyinin təmin olunması və beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi.

Ölkəmizdə ağır sənaye və maşınqayırma sektorunun gələcək dövrlərdə də inkişafı üçün əlverişli şərait vardır ki, bu da istehsal vasitələri bazarının inkişafını gələcək dövrlərdə də təmin edəcəkdir. İxtisaslı kadr imkanları, restrukturizasiya edilən infrastruktur, işləyən institutlar və yaxşılaşan investisiya iqlimi istehsal vasitələri bazarının gələcək inkişafının əsas təminatıdır. Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədi ilə 2016-cı ildə qəbul olunmuş sənədlər və yerinə yetirilmiş tədbirlər sənaye sferasına investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə, metallurgiya, maşınqayırma, kimya sənayesi sferasına investisiyalar cəlb edərək yeni istehsal obyektləri yaradan fiziki və hüquqi şəxslər geniş vergi və gömrük güzəştlərindən yararlanırlar. Göstərilən tədbirlər ölkənin ağır sənaye və maşınqayırma sferasının inkişaf etməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir ki, istehsal vasitələri bazarı da bu nisbətdə inkişaf edəcəkdir.

“Sektorda məhsuldarlığın və səmərəliliyin artırılması” prioritet kimi qəbul edilmişdir ki, buna da istehsal vasitələri bazarında davamlılığın təmin edilməsi ilə nail olmaq mümkündür. Ölkəmizin mövcud ağır sənaye və maşınqayırma aktivlərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün böyük potensial mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində sənaye müəssisələrinin istehsal prosesində səmərəliliyi və başqa əsas göstəriciləri optimallaşdırmaq məqsədi ilə az xərc tələb edən təcrübələrin tətbiq edilməsi üstün tutulur. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, az xərc tələb edən təcrübələrin tətbiq edilməsi məhsuldarlığa birbaşa təsir göstərək 20 faizə qədər artıma şərait yaradır. Hazırkı dövrdə aşağıdakı amillərə əsasən sənaye istehsalı başqa oxşar ölkələrin sənaye istehsalı ilə müqayisədə geridə qalır:

- sənaye sektorunda dövlətin mülkiyyət payının nisbətən yüksək olması;
- tələb edilən kreditləri əldə etmək imkanının məhdud olması;
- yeni maşın və avadanlıqlardan, yüksək texnologiyalardan daha geniş istifadəyə ehtiyacın olması.

Dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ölkəmizin gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır ki, bu da ölkədə kənd təsərrüfatı sektoruna olan marağı artırmışdır. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin qəbul edilməsi də bunu bir daha ortaya qoyur. Kənd təsərrüfatı sektorunda davamlılığın təmin edilməsi üçün istehsal vasitələri ilə təminatın yüksək səviyyədə olması vacib bir nüansdır. Belə ki daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi əkinə yararlı torpaq sahələri, suvarma sistemləri, aqrotexnika ilə təminat, fermerlərin gübrələrlə və bitki mühafizə vasitələri təminatı bu sektorda istehsal vasitələri ilə təminatın əsas istiqamətlərindəndir[2].

Bazar iqtisadi sistemində iqtisadi subyektlərin davamlı olaraq yüksələn sosial və iqtisadi və mədəni tələbatının qarşılanmasında əsas istehsal vasitələrindən optimal istifadənin, onların mühafizəsinin və ətraf mühitin mühitnin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu nöqteyi-nəzərdən iqtisadi subyektlər əsas istehsal vasitəsi kimi həm təbii resursları, həm də digər istehsal vasitələrini qorumağa və bu resurslardan səmərəli istifadə etməyə borcludurlar.

Əsas istehsal vasitəsi kimi, təbii resurslardan torpaq və su davamlı olaraq artan iqtisadi subyektlərin tələbatının təmin edilməsində xüsusi yer tutur. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi artdıqca bütün istehsal vasitələrinə olan tələbatda, ətraf mühitə göstərilən təsir də dəyişir. Dünyada baş verən təbii hadisələr və meydana gəlmiş iqtisadi böhran bunu bir daha sübut edir. Bu səbəbdən də iqtisadi subyektlər cəmiyyətin inkişafı üçün lazımi olan hər bir istehsal vasitəsindən səmərəli və ətraf mühitin ekoloji qanunları çərçivəsində istifadə etməlidir.

Torpaq sahələrindən məqsədəuyğun və optimal istifadəni təmin etmək üçün əsas nüanslardan biri də torpaq sahələrinin istifadə səviyyəsi və keyfiyyət göstəriciləri barədə uçot və hesabat işlərinin dəqiq həyata keçirilməsi və onun inkişaf etdirilməsidir. Hazırkı şəraitdə bu istiqamətdə uçot və hesabat işlərinin dəqiq həyata keçirilməməsi kənd təsərrüfatı bitkilərinin ərazi üzrə optimal yerləşdirilməsinə və ixtisaslaşdırılmasına neqativ təsir edir, bunun nəticəsində də

torpaq ehtiyatlarından optimal və səmərəli istifadədə xoşagəlməz halların meydana gəlməsini rəvac verir.

Strateji Yol Xəritəsinin 2016-2020-ci illər ərzində yerinə yetirilməsi hesabına ölkəmizdə davamlı inkişaf prinsiplərinə söykənməklə, rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına nail olmaq üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması üçün 9 strateji hədəfin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur ki, bunların içində istehsal vasitələri bazarının inkişafı da qeyd edilmişdir. Qeyd edilən strateji hədəflər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal imkanlarının artırılması davamlılığın, kənd təsərrüfatı sektoru üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və istehsal resurslarına, eləcə də maliyyə resurslarına çıxışın asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatı sektorunda elmi təminatın və təhsilin keyfiyyətinin artırılması və məsləhət-informasiya xidmətləri mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bazar infrastrukturunun inkişaf etməsi və istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması, təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə mexanizminin inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı sektoru üzrə investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artırılması və kənd yerlərində əhalinin rifahının artırılması məsələlərini özündə birləşdirir.

2025-ci ilədək olan strateji baxışda aqrobiznes və sənaye sektourunda müəyyən olunmuş prioritetlər üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı sektorunun əsaslı sürətdə yeniləşdirilməsi rayonlardakı ev təsərrüfatlarında da bu islahatın həyata keçirilməsinə zəmin yaradacaqdır. Bundan başqa, 2025-ci ilə qədər ölkədə kooperativlər və müqavilə fermerliyi sistemi formalaşdıracaqdır. Fermerlər biznes assosiasiyalarında, həmçinin də sektor islahatlarının yerinə yetirilməsində aktiv rol oynayacaqdır. Ölkəmizdə ailə təsərrüfatlarının birləşdirilməsi və maliyyə resurslarına, istehsal vasitələrinə və bazarlara çıxış imkanlarının artırılması sahəsində tənzimləmələrin reallaşdırılması daha çox dəyər formalaşdıran məhsulların istehsal edilməsinə, müasir aqrotexniki standartların tətbiq edilməsinə və bunun nəticəsində də gəlirlərin yüksəlməsinə şərait yaradacaqdır. Fermerlərin yüksək keyfiyyətə malik toxum və gübrə bazarına

çıxışı sadələşdiriləcək, onların investisiya etmək potensialı daha da möhkəmləndiriləcəkdir. Bununla yanaşı, milli bazarlar kiçik sahibkarlıq subyektlərinə davamlı olaraq xidmət göstərəcək və onların bu bazarlarda daha çox paya sahib olmasına zəmin formalaşdırılacaqdır. Dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi çərçivəsində beynəlxalq inkişaf fondlarının fəaliyyətinə imkan formalaşdırmaqla ölkənin suvarma sisteminə investisiya yatırılacaq, su itkisinin aşağı endirilməsi və dünya standartlarının tələblərinə uyğunluğun təmin olunması üçün mövcud suvarma sistemləri yenilənməli və onların faydalı iş əmsalı artırılmalıdır. Qeyd edilənlərin nəticəsində 2025-ci ilədək olan, iqtisadi subyektlərin istehsal vasitələri ilə təminatı artırılacaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı yüksələcəkdir.

Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsi hesabına müvafiq tənzimlənmə mexanizminin inkişaf etdirilməsinə, eləcə də dövlət dəstəyinin təsirinin yüksəldilməsinə və bazarda rəqabəti mühitin daha da optimallaşdırılmasına nail olunmaqla, səmərəli investisiya mühiti yaradılacaqdır. Müvafiq tənzimləmə qurumlarının potensialının artırılması, dövlət yardımlarının iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğunlaşdırılması, ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin inkişaf etdirilməsi, məhsul istehsal edilməsi və satışı və istehsal vasitələri bazarında rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə ehtiyatlarına çıxışın yaxşılaşdırılması, bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və bazara çıxış imkanlarının asanlaşdırılması və başqa istiqamətlərdə kompleks tədbirlər görülməlidir. Bunun nəticəsində, təbii ehtiyatlardan optimal istifadə edilməsi, iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalı fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması istehsal vasitələri bazarının inkişafını sürətləndirəcəkdir.

İstehsal vasitələrindən səviyyəsinin aşağı olmasını şərtləndirən amillərdən biri kiçik kəndli təsərrüfatların üstünlük təşkil etməsidir ki, bu da ümumilikdə kənd təsərrüfatı sektorunun istehsal fəaliyyətində müasir texnologiyalardan istifadə səviyyəsini aşağı salır. Bununla yanaşı kiçik kəndli təsərrüfatları hazırda

ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabətədavamlılığının artırılmasına əngəl törədən problemlər arasında xüsusi təsir gücünə malikdir. Kiçik kəndli təsərrüfatlarının təşkilatlanma səviyyələrinin aşağı səviyyədə olması, onların, həm iqtisadi resurslara olan tələbinin qarşılanmasında, həm də bazara çıxış məsələsində çətinliklər meydana gətirir.

Strateji Yol Xəritəsində “Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və xidmətlərlə təminatın yaxşılaşdırılması” strateji hədəf kimi müəyyən edilmişdir. Bu hədəfi reallaşdırmaq üçün isə aşağıdakılar prioritet istiqamət qəbul edilmişdir.

Torpaq bazarının inkişaf etdirilməsi – Torpaq sahələri, xüsusilə də əkinə yararlı torpaq sahələri kənd təsərrüfatı sektorunda əsas istehsal vasitəsi olduğu üçün kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektlərin bu istehsal vasitəsinə çıxışının səmərəliləşdirilməsi və bütövlükdə torpaq ehtiyatlarından optimal istifadə edilməsi kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalın təşviqedilməsi nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə kiçik torpaq sahələrinə malik olan ev təsərrüfatlarının çoxsaylı olması bu sektorun rəqabətədavamlılığına ciddi maneə törədən amillərdəndir.

İstehsalçıların suvarma suyu ilə təminatının yaxşılaşdırılması – Son bir neçə ildə kənd təsərrüfatı sektorunun suvarma suyuna olan tələbinin qarşılanması yönündə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bu istiqamətdə nüəyyən problemlər hələ də qalmaqdadır. Respublikanın əkin sahələrinin əksər hissəsinin suvarılan sahələr olduğunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektlərin bir istehsal vasitəsi kimi suvarma suyuna olan tələbinin qarşılanmasını bu sektorda istehsalın, habelə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə yol açacağını söyləmək olar.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının texnika, maşın və avadanlıqlarla təminatının yaxşılaşdırılması və aqroservis xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi – Qeyd etmək lazımdır ki, aqrotexniki vasitələr istehsal vasitələri bazarının əsas iştirakçılarındanır, eləcə də kənd təsərrüfatı sektorunda məhsul istehsalı üçün

əhəmiyyətli istehsal vasitəridir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektlərin müvafiq texnika və avadanlıqlarla təminatının səmərəliləşdirilməsi yönündə yerinə yetirilən sistemli tədbirlər hesabına kənd təsərrüfatı texnikası arsenalı əsaslı şəkildə yenilənmiş və genişləndirilmişdir. Hal-hazırda istehsalçıların texnika və avadanlıqlarla təmin edilməsi və aqroservis bazarının inkişafı nöqteyi-nəzərindən zəruri olan bir neçə problemlər vardır ki, onlar da aşağıdakılardır:

- istifadə müddəti bitən texnikaların yeniləri ilə əvəz olunması məqsədi ilə dövlət dəstəyi tədbirinin davam etdirilməsinin texniki və iqtisadi baxımdan təhlil edilməsi;
- istehsal prosesinin sürətlənməsi və əkin sahələrinin perspektiv struktur dəyişikliyinə müvafiq olaraq əkinçiliyin bütün istiqamətləri üzrə texnika parkının fiziki və mənəvi baxımdan yeniləndirilməsi və genişləndirilməsi potensialının qiymətləndirilməsi;
- kiçik və orta sahibkarların spesifik ehtiyacları nəzərə alınmaqla maşın, texnika və digər istehsal vasitələri ilə təmin edilməsinin texniki və iqtisadi əsaslandırılması;
- aqrotexniki xidmətlərin göstərilməsi sferasında rəqabətin və keyfiyyətin artırılması məqsədi ilə özəl aqroservis xidməti göstərən iqtisadi subyektlərin fəaliyyət miqyasının genişləndirilməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin müxtəlif yerlərində logistik mərkəzlərin yaradılması istehsal vasitələri bazarının inkişafı üçün məqsədəuyğun hesab edilir. Logistika sahəsi də ölkədə iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün prioritet hesab edilir. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin qəbul edilməsi logistika sahəsini inkişaf etdirirək istehsal vasitələri bazarının inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir. Strateji Yol Xəritəsində Bakıda və ölkənin müxtəlif yerlərində logistika və ticarət mərkəzlərinin yaradılması prioritet qəbul edilmişdir ki, bu da iqtisadi sistemdə, eləcə də istehsal vasitələri bazarında davamlılıq təmin edəcəkdir. Qeyd edilən mərkəzlərin formalaşdırılması üçün iki mühüm amil vardır:

1. Xüsusən multimodal əməliyyatlar və yüksək dəyərli konteyner daşımalarında logistik xidmətlərin təmin edilməsi ticarət həcmnin yüksəldilməsi nöqteyi-nəzərindən vacib amildir.

2. İqtisadi subyektlərə göstərilən xidmətlərin miqyasının genişləndirilməsi ölkəmizin ümumi ticarət əməliyyatlarının həcmində payının artmasına şərait yarada bilər. Tranzit ticarət əməliyyatlarının həm həcm, həm də dəyər ifadəsində yüksəlməsinə nail olmaq məqsədi ilə ölkənin ayrı-ayrı regionlarında mərkəzlərin yaradılması yönündə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ölkə regionlarında logistika və ticarət mərkəzlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi nəqliyyatın hər bir növü üzrə infrastrukturun və nəqliyyat vasitələrinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını şərtləndirir. Ölkə əhəmiyyətli və magistral avtomobil yollarının dünya standartlarına uyğun inşa edilməsi, dəmir yollarının bərpası, nəqliyyat infrastrukturunda təhlükəsizlik tələbləri üzrə dövlət qaydalarının, əməyin mühafizəsi standartlarının, ekoloji təhlükəsizliyi, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması mühüm amillərdəndir. Bu istiqamətdə yerinə yetiriləcək tədbirlər ölkədaxili logistik sistemin və logistikanın əsas tərkib hissəsi olan nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə və ümumilikdə, regionlarda bütün sferalarda istehsal fəaliyyətinin gücləndirilməsinə töhfə verəcəkdir. Bu istiqamətdə yaxın gələcəkdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçiriləcəkdir [1].

- Logistika və ticarət mərkəzlərinin yaradılması üçün təhlillərin aparılması və uyğun məkanların müəyyən edilməsi
- Regionlardakı logistika və ticarət mərkəzləri üçün infrastruktur layihələrində özəl sektorun iştirakının təmin olunması
- Regionlarda logistika və ticarət mərkəzlərinin yaradılması və onların idarə olunma mexanizminin müəyyənləşdirilməsi
- Yeni yaradılacaq logistika mərkəzlərində əlavə dəyər yaradan xidmətlərin göstərilməsi üçün yerli və xarici şirkətlərin dəvət olunması

- Beynəlxalq Aeroport ərazisində logistika qovşağının yaxın gələcəkdə açılmasının nəzərdən keçirilməsi

Ölkəmizdə logistika və ticarət mərkəzləri formalaşdırmaq üçün, ilkin olaraq, mümkün regionlar arasından uyğunları seçilməli və universal texniki-iqtisadi əsaslandırma aparılmalıdır. Bu əsaslandırmalar daşınan yükün növünə əsasən cari və gələcək ticarət həcmələrini və göstəriləcək olan xidmətləri əhatə etməlidir. Bundan sonra zəruri infrastruktur sektorlarına investisiya qoyuluşlarının cəlbi və kredit resursları müəyyən edilməli, logistika və ticarət mərkəzlərini formalaşdırmaq və istismar etmək üçün milli və xarici investorlar cəlb olunmalı, dövlətin üzərinə düşən xərclərin aşağı endirilməsindən ötrü dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığı imkanları nəzərdən keçirilməli, lazımi olan beynəlxalq ekspertiza cəlb edilməli və sonda, mərkəzlərdə maliyyə xidmətləri formasında əlavə xidmətlərə yaranan zərurət müəyyənləşdirilməli, bu xidmətlərin verilməsi üçün özəl sektoru təmsil edən şirkətlər işə cəlb olunmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkə iqtisadiyyatı bir sıra problemlərlə üzləşmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində bazar iqtisadi sisteminin tələblərinə cavab verməyən məhsulların istehsal edilməsinə zərurət yaranmış, bunun nəticəsində də konkret alıcı kontingentinə malik olmayan məhsullar tədavi sferasında yığılıb qalmışdı. Tələb və təklif arasında mövcud olmuş bu cür uyğunsuzluq iqtisadi böhranın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu da həmin dövr üçün istehsal vasitələri bazarının düzgün istiqamətdə inkişafına mane olmuşdur.

Ölkəmizdə reallaşdırılan iqtisadi islahatlar nəticəsində milli iqtisadiyyatda iqtisadi sabitliyə nail olunmuş, iqtisadi imkanların istehsala cəlb olunmasında və müasir iqtisadi inkişaf səviyyəsində aparıcı rol oynayan iqtisadi fəaliyyətin əsası qoyulmuş, istehsal vasitələri bazarının inkişaf etməsinə zəmin yaranmışdır.

Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi bu sahələrin istehsal vasitələrinə olan tələblərinin qarşılanmasında birbaşa və dolayı şəkildə asılıdır. İstehsal sferalarının zəruri və müasir istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi bu sferalarda istehsal prosesinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına və davamlı inkişafın təmin edilməsinə zəmin yaradır. Ölkəmizdə bir sıra istehsal sferalarında istehsal vasitələrinin mənəvi baxımdan köhnəlməsi və onların amortizasiya səviyyəsinin yüksək olması bu sferalarda inkişafı yavaşladan problem kimi qalmaqda davam edir və həmin problemin həll edilməsi effektiv tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini bir məqsəd kimi qarşıya qoyur. Bu tədbirlər kompleksi daxilində istehsal vasitələri bazarının formalaşdırılması və inkişafında meydana gələn problemlərin operativ həll edilməsi mühüm yer tutur.

Postneft iqtisadi dövrünə keçidlə bağlı olaraq istehsal vasitələri bazarının inkişafı istiqamətində bir sıra çətinliklər və problemlər meydana gəlmişdir. İstehsal vasitələrinin alqı-satqısı ilə əlaqədar formalaşan münasibətlər sistemi yeni xarakter aldığına, bazarın mahiyyət etibarilə əsaslı dəyişikliyə uğradığına, xidmət sferası və

istehlak məhsulları bazarına bilavasitə xidmət etdiyinə, bütövlükdə, geniş təkrar istehsal prosesinin fazaları arasında əlaqələndirici və tənzimləmə funksiyalarını həyata keçirdiyi üçün bu bazarın öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiya işində yeni iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələri bazarının inkişaf qanunauyğunluqları verilmiş, mahiyyət etibarilə bu bazarın formalaşması ilə müasir dövrün tələbləri arasındakı iqtisadi asılılıq əsaslandırılmağa çalışılmışdır.

Azərbaycanda istehsal vasitələri bazarının idarə olunmasının təşkil edilməsi dövlət və hökumət orqanları tərəfindən müəyyən edilən vəzifələrin həyata keçirilməsindən və funksiyaların əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Nəticə olaraq dövlət qurumlarının ölkə, regional və yerli idarəetmə səviyyəsində vəzifələri aşağıdakıları özündə birləşdirməlidir:

- istehsal vasitələri hərəkəti ilə əlaqədar proseslərin və məhsulötürücü şəbəkələrin inkişafı üçün dövlətin siyasətinin işlənilib hazırlanması və onun reallaşdırılması;

- əmtəə bazarının infrastrukturunun formalaşması;

- iqtisadi idarəetmə metodlarından səmərəli istifadə mexanizminin formalaşdırılması;

- istehsal vasitələri bazarının təşkil edilməsi üzrə iqtisadi subyektlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi.

İstehsal vasitələri bazarında səmərəli iqtisadi infrastrukturunu formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı təklifləri vermək məqsədəuyğundur:

- inkişaf etmiş ölkələrlə, ölkə daxilində müxtəlif müəssisə və firmalarla səmərəli iqtisadi əlaqələrinin formalaşdırılmasını təmin edən məhsulötürücü şəbəkələrin inkişaf etdirilməsi;

- istehsalçılar və istehlakçılar arasında birbaşa iqtisadi əlaqələrinin formalaşdırılması zamanı logistik sistemlərdə istehsal vasitələri bazarının yeni forma, metod və texnologiyasını müəyyən etmək;

- istehsal vasitələri bazarına xidmət edən məhsulötürücü şəbəkələrin fəaliyyətini təmin edən informasiya sistemlərini inkişaf etdirmək;

- istehsal vasitələrinin hərəkətinin tənzimlənməsinə xidmət edən hüquqi-normativ aktların səmərəli tətbiq edilməsi;
- bazara məhsul yeridilişini səmərəli şəkildə yerinə yetirən nəqliyyat infrastrukturunu stimullaşdırmaq;
- logistika, anbar təsərrüfatı və məhsulötürücü şəbəkələrin inkişafı sahəsində investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi üçün təkliflər işləyib hazırlamaq,
- istehsal vasitələri bazarının təşkili üzrə əmtəə bazarındakı iqtisadi subyektlərinin fəaliyyətini əlaqələndirmək;
- istehsal vasitələri bazarının təşkili və əlaqələndirilməsi üzrə logistik strukturların inkişafı üçün təkliflər işləyib hazırlamaq;
- istehsal vasitələri bazarının inkişaf etdirilməsində ağır sənaye və maşınqayırma, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritələrinin əsas məqsədlərinə əməl etmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” – 6 dekabr 2016-cı il
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” – 6 dekabr 2016-cı il
3. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” – 6 dekabr 2016-cı il
4. T.İ. İmanov “İstehsal vasitələri bazarı: problemlər və perspektivlər” Bakı 2008
5. A.T. Məmmədov, “Marketinq” Bakı 2014.
6. T.İ. İmanov, E.Quliyev, “Marketinqin əsasları”, Bakı, 2001.
7. A.T. Məmmədov, “Marketinqin əsasları” Bakı.: 2008,
8. T.İ. İmanov, “Logistikanın əsasları”. Bakı 2005,
9. Q.N Manafov. “Sahibkarlıq: nəzəri və praktiki məsələləri”. Bakı 1997
10. Ş.S. Qafarov, “Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma”. Bakı 2005
11. T.S. Vəliyev, “İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti” Bakı 2000
12. T.Ə. Hüseynov, “Müəssisənin iqtisadiyyatı” Bakı 2005
13. İsayev A.S., “İstehsalın təşkili əsasları” Bakı 2009
14. Mahmudov C.M., "İstehsal sahələrinin texnologiyası və sənaye ekologiyası" Bakı 2006
15. L.S. Amanova , N.K. Eyvazova, Ə.H. Hacıyev , İ.Ş. Qarayev, V.M. Xəlilov, S.N. Əliyev, "Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" Bakı 2011
16. Əbülfəz Qasımov, “Aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” Bakı 2005
17. T.N. Əliyev, “Marketinqin təşkili və idarə olunması” Bakı 2004
18. M.A.Əhmədov, “Qloballaşma və Milli iqtisadiyyatın formalaşması” Bakı 2003
19. F.Kotler, Q.Armstronq “Marketinq: ilk addım”, Bakı, 2005
20. F. Kotler “Marketinq menecment” Bakı - 2008.
21. J.J.Lamben. “Strateji marketinq” Bakı 2008.

22. T.İ. İmanov, İstehsal vasitələri bazarının dövlət tənzimlənməsi məsələləri //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı.: 2007, s. 50-56
23. T.İ. İmanov, İstehsal vasitələri bazarının formalaşmasını şərtləndirən amillər. //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı.: 2006, s.32- 44
24. İ.V.Sidoroviç, “İqtisadi nəzəriyyə kursu: İqtisadi nəzəriyyənin ümumi əsasları. Mikroiqtisadiyyat. Makroiqtisadiyyat. Milli iqtisadiyyatın əsasları” 2012
25. A.P.Jurovlyova, “İqtisadi nəzəriyyə.Mikroiqtisadiyyat-1,2.Mezoiqtisadiyyat” 2009
26. H.M. Abbasov, N.H. Abbasova, M.C. Atakişiyev, "Mikro və makroiqtisadiyyat” Bakı 2010
27. M.H.Meybullayev “Mikroiqtisadiyyata giriş” Bakı 2010
28. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı www.president.az
29. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi www.economy.gov.az
30. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi www.agro.gov.az
31. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi www.minenergy.gov.az
32. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu www.anfes.gov.az
33. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi www.stat.gov.az
34. Azərbaycan Respublikası Qanunları www.e-qanun.az

РЕЗЮМЕ

В рамках исследовательской работы основное внимание уделяется проблемам анализа рынка в Азербайджане и способам их решения

Методы, которые будут использоваться в исследованиях. В решении исследования использовался принцип систематического и сравнительного анализа, а также статистические, графические и групповые методы

Предметом исследования были экономические отношения, возникшие при формировании и развитии инфраструктуры рынка продукции, с учетом современных традиций развития системы рыночных отношений.

Предметом исследования были экономические процессы, связанные с формированием и развитием инфраструктуры рынка производственных объектов в современных экономических условиях.

Теоретико-методологическая основа исследования - основные положения и результаты фундаментальных и прикладных исследований, проводимых ведущими учеными мира и нашей страны в области формирования и развития гражданской инфраструктуры рынка товаров, Конституции Азербайджанской Республики, Закона о социально-экономическом развитии Азербайджанской Республики, Указы и распоряжения Президента Азербайджанской Республики, постановления Милли Меджлиса Азербайджанской Республики и Кабинета Министров, нормативно-правовые документы.

SUMMARY

The research work focuses on the problems of market analysis in Azerbaijan and ways to solve them

Methods to be used in research. In the solution of the research, the principle of systematic and comparative analysis, as well as statistical, graphic and grouping methods were used

The subject of the research was economic relations that emerged during the formation and development of the infrastructure of the market of the product, taking into account the modern development traditions of the market relations system.

The subject of the research was economic processes related to the formation and development of the infrastructure of the market of production facilities in modern economic conditions.

Theoretical and methodological basis of the research is the main provisions and results of fundamental and applied research carried out by leading scientists of the world and our country in the field of formation and development of civilian infrastructure of the market of goods, Constitution of the Republic of Azerbaijan, Law on Social and Economic Development of the Republic of Azerbaijan, Decrees and Orders of the President of the Republic of Azerbaijan, resolutions of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan and the Cabinet of Ministers, normative-legal documents.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Ölkəmizdə bazar iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etməsi və bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar respublika iqtisadiyyatının inkişafı və beynəlxalq iqtisadi sistemə sistemə daha sürətli inteqrasiya olunması üçün uyğun zəmin formalaşdırılmışdır. Postneft iqtisadi dövründə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf etməsini və ölkəmizin beynəlxalq bazarlarda mövqeyinin müəyyənləşdirilməsini, onun mövqeyinin gələcək dövrlərdə gücləndirilməsini dövlətin iqtisadi və sosial inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qeyd etmək lazımdır.

Ölkəmizdə bazar iqtisadi sisteminin uğurlu inkişafı və onun bilavasitə maddi, maliyyə, əmək və başqa iqtisadi ehtiyatlarla təmin edilmə səviyyəsindən asılıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində də, bu cür iqtisadi ehtiyatlarla təmini istehsal vasitələri bazarının inkişafı səviyyəsindən asılıdır. Ümumilikdə, bazarın uğurlu fəaliyyəti, iqtisadi subyektlər arasında formalaşdırılan iqtisadi əlaqələrin etibarlılığı, əmtəə və maliyyə ehtiyatlarının dövriyyə sürətinin yüksəldilməsi və mübadiləyə çəkilən xərclərin səviyyəsini aşağı endirilməsi müasir iqtisadi sistemin, eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafının tələblərinə cavab verən istehsal vasitələri bazarının formalaşdırılması və inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Qeyd edilənlərin təmin edilməsi baxımından ölkə iqtisadiyyatında bazar iqtisadi prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi mexanizmin inkişafı reallaşdırılan sosial və iqtisadi islahatlar kontekstində istehsal vasitələri bazarının inkişafını sürətləndirir. İqtisadiyyat əsas sektorlarının inkişafı, eləcə də istehsal vasitələri bazarının inkişafı ölkə prezidentinin sərəncamı ilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorlarını əhatə edən Strateji Yol Xəritələri” təsdiq edilmişdir. Strateji Yol Xəritələrində iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə inkişaf prioritetləri müəyyən edilmişdir. İstehsal vasitələri bazarının inkişafı üçün iqtisadi subyektlərə logistik xidmətlərin göstərilməsi, ümumilikdə logistik mərkəzlərin yaradılması zəruri haldır. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin qəbul edilməsi də bunun inkişafına çox mühüm dəstək verir.

Ümumilikdə bazar iqtisadi sisteminin, eləcə də istehsal vasitələri bazarının davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zəruri məsələ olmaqla respublika iqtisadiyyatının iqtisadiyyatının müasir bazar iqtisadi münasibətləri sisteminin qoyduğu tələblər əsasında formalaşdırılmasına xidmət edir. İstehsal vasitələri bazarında mövcud olan problemlərin öz həllini tapması respublika iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişaf etməsinə şərait yaratmaqla istehsal sferasında məşğul olan iqtisadi subyektlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün uyğun zəmin formalaşdırır, iqtisadi subyektlərin daxili və xarici iqtisadi münasibətlər sistemini inkişaf etdirə bilər.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Ölkəmizdə, xarici dövlətlərdə bazar infrastrukturunun və onun altsistemlərini təşkil edən bazarlar üzrə çoxsaylı elmi-tədqiqat işləri aparılsa da bazar iqtisadi sisteminin tərkib hissəsi kimi istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı problemləri ilə əlaqədar yerinə yetirilən elmi-tədqiqatları sayı lazımi səviyyədə deyildir.

Ümumiyyətlə göstərmək lazımdır ki, istehsal vasitələri bazarının tədqiq edilməsi istiqamətində öz həllini tapmamış problemlər kifayət qədərdir. Qeyd edilən problemlər sırasına istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərini, onun logistik təminatı məsələlərini, postneft iqtisadi dövrünün tələbləri nöqteyi-nəzərindən bu bazarın iqtisadiyyatının tərkib hissələrini təşkil edən elementlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini, infrastruktur təminatının iqtisadi faydalılığının dəyərləndirilməsi üçün elmi-metodiki yanaşmaların işlənilməsi və s. daxil etmək olar.

Bununla da qeyd etmək olar ki, problemin ölkəmizdə kifayət qədər araşdırılması, onun mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət daşıması tədqiq edilən mövzunun aktuallığını müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi respublikamızda istehsal vasitələri bazarının formalaşmasının xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla makroiqtisadi səviyyədə istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji problemlərini öyrənmək, bu sferada

tədqiqat işlərinin təhlil edilməsi və mövcud iqtisadi konyukturun kompleks tədqiq edilməsi əsasında konkret təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- bazar iqtisadi sistemində istehsal vasitələri bazarının yerini müəyyən etmək;
- istehsal vasitələri bazarına məhsulyeridilişi ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən iqtisadi infrastrukturun tərkib elementləri və həyata keçirdiyi funksiyaları aşkara çıxarmaq;
- sistemli yanaşma vasitəsi ilə istehsal vasitələri bazarına xidmət edən iqtisadi infrastrukturun inkişafı qanunauyğunluqlarını, xüsusiyyətlərini və prioritetlərini müəyyən etmək;
- istehsal vasitələri bazarının iqtisadi vasitələrlə logistik mexanizmlərlə təminatının kompleks təhlil edilməsi əsasında ölkəmizdə onun hazırkı vəziyyətini qiymətləndirmək;
- istehsal vasitələri bazarının, eləcə də logistik təminatın təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təkliflər vermək;
- istehsal vasitələri bazarının inkişafında Stateji Yol Xəritələrinin önəmini müəyyənləşdirmək;
- istehsal vasitələri bazarının əsas inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək.

Tədqiqatın predmetini və obyektini. Dissertasiya işinin predmetini bazar münasibətləri sisteminin müasir inkişaf tendensiyalarını nəzərə almaqla istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı prosesində meydana gələn iqtisadi münasibətlər mexanizmi təşkil edir.

Dissertasiya işinin obyektini isə yeni iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar iqtisadi proseslər təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını istehsal vasitələri bazarının formalaşması və inkişafı istiqamətində ölkəmizin və xarici ölkələrdə iqtisadçı alimlərinin son illərdə yerinə yetirdikləri tədqiqat işlərinin əsas prinsipləri və

nəticələri, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafına dair qəbul edilən qanun və Dövlət Proqramları, Ölkə Prezidentinin Sərəncam və Fərmanları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Nazirlər Kabinetinin qərarları, hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Son illərdə ölkəmizdə istehsal vasitələri bazarının mövcud vəziyyəti və inkişaf tendensiyalarını özündə birləşdirən statistik materialların təhlil edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanun və qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik və analitik materialları, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Rabitə Nəqliyyat və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun” statistik və hesabat materialları, internet saytları və sair məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi yeni iqtisadi şəraitdə istehsal vasitələri bazarının prioritet inkişaf istiqamətlərinin təhlil edilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan dissertasiya işinin elmi yeniliyini aşağıdakı bəndlərdə vermək olar:

- istehsal vasitələri bazarının inkişafına xidmət edən iqtisadi infrastrukturun iqtisadi münasibətlər sistemində yeri və əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir;
- istehsal vasitələri bazarının mühüm inkişaf xüsusiyyətləri və həyata keçirdiyi funksiyalar nəzərə alınmaqla postneft iqtisadi dövrü üçün əsas inkişaf istiqamətləri verilmişdir;
- postneft iqtisadi dövrünün yaratdığı vəziyyət əsasında bazarın GZİT təhlili aparılmışdır;
- Strateji Yol Xəritələrinin prioritetlərinə uyğun olaraq bazarın əsas inkişaf hədəfləri müəyyən edilmişdir;
- statistik informasiyaların tədqiqi əsasında istehsal vasitələri bazarının

inkişafı ilə əlaqədar real iqtisadi nəticələr təhlil edilmiş və mövcud inkişaf problemləri müəyyənləşdirilmişdir.